ગદા

અને

વિદાય-અભિશાપ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર લિખિત

ચિત્રાંગદા

અને

વિદાય-અભિશાપ

અનુવાદક

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

આઠ આના   સં૦ ૧૯૮૧

પ્રકાશક
મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ
સત્યાગ્રહાશ્રમ
સાબરમતી

મુદ્રક
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

રવિબાબુ પ્રણીત ચિત્રાગદાનો અનુવાદ પ્રથમ વાર આજથી લગભગ દશ વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થયો હતો આ બીજી આવૃત્તિમા આખો અનુવાદ ફરી તપાસી જવા તેમજ સુધારવામા આવ્યો છે ઉપરાત, કચદેવયાની આખ્યાન ઉપરથી રવિબાબુએ લખેલ વિદાયઅભિશાપ પણ આ પુસ્તકમા જોડી દેવામા આવ્યુ છે

—પ્રકાશક

પ્રણયપરાજય

'ચિત્રાંગદા'નો ગુજરાતી અનુવાદ મેં પહેલવહેલો વાંચ્યો ત્યારે તે આવૃત્તિ ખલાસ પણ થઈ ગઈ હતી. અનુવાદકો સાથેનો મારો પરિચય તે વખતે નવેનવો હતો. એક દિવસ પાંચ છ જણા અમે રવીન્દ્રનાથની આ કોમલ કૃતિની ચર્ચા કરતા હતા. કવિનું મૂળ બંગાળી, તેમનો જ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ અને કષાયમધુર શૈલિમાં કરેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ ત્રણે અમારી સામે હતા. ચર્ચાને અન્તે શ્રી નરહરિભાઈએ મને પૂછ્યું, 'આની બીજી આવૃત્તિ કાઢીશું. તમે તેને માટે પ્રસ્તાવના લખશો?' ઉત્સાહમાં મેં હા પાડી. તે વખતે મને ગુજરાતી

લખતાયે આવડતુ નહોતુ અને સુદર સુદર ગ્રન્થોને પોતાની પ્રસ્તાવના જોડી દઈ મોઘી પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો ધધો પણ શીખ્યો નહોતો તે વખતના અને આજના વિચારોમા કેટલુયે અતર પડ્યુ છે જમાનો પલટાયો છે તોપણ ચાલે પણ મૂળ કરેલો સકલ્પ કઇ છોડે ? પ્રણયસાહિત્ય આજકાલ ગાડા ભરી ભરીને તૈયાર થાય છે સયમ અને સદભિરુચિની મર્યાદા ઓળગવામા અહમહમિકા ચાલી રહી છે ભોગ અને આનદ વચ્ચેનો ભેદ જાણે ભુસાઇ ગયો છે એવે સમયે પ્રસ્તાવના લખવા બેઠો છુ જે વખતે આખો દેશ સજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને મથી રહ્યા છે, જે વખતે સાચા જુવાનો કહી રહ્યા છે, 'સજીવની વિદ્યા આખા દેશને અર્પણ કરીને તેને નૂતન દેવત્વ આપીએ ત્યારે જ અમારૂ જીવન સાર્થક થશે, અમારૂ સુખ તે પહેલા અમે નથી વિચારવાના' ત્યારે પ્રણય મોહક વાણીમા કહે છે, શુ વિદ્યાને માટે જ લોકો દુનિયામા કષ્ટ વેઠે છે ? રમણીને માટે કોઇ નરે મહાતપ કર્યુ નથી ? હાય વિદ્યા જ માત્ર દુર્લભ, અને પ્રેમ શુ આટલો સુલભ ! એક તરફ વિદ્યા —સજીવની વિદ્યા—સ્વરાજ્યવિદ્યા, અને બીજી તરફ પ્રણય આજે અને એકે દિવસે સ્વીકારને

અહીં આવ્યા છે એમાંથી જે જોઈએ તે પસંદ કરી લો પ્રણય પણ સહસ્ત્ર વર્ષની સાધનાનું ધન થઈ શકે છે રહી જાઓ, રહી જાઓ એમાં શું જાય છે? યશના ગૌરવમાં સુખ નથી આ વેણુમતી તીરે બીજું બધું ભવી આપણાં વિશ્રબ્ધ મુગ્ધ હૈયાં આ નિર્જન વનચ્છાયા સાથે મેળવી દઈ અભિનવ સ્વર્ગલોક રચીશું મિત્ર, હવે તું મારી આગળ બંદી થઈ પડ્યો છે એ બંધન તોડવાનું નથી તારું ગજું ઇન્દ્ર હવે તારો ઇન્દ્ર નથી '

આવો વખત પ્રણયમીમાંસાની ચર્ચા કરવાને અનુકૂળ ગણાય ખરો? પણ પ્રવાહપ્રાપ્ત કાર્ય કર્યે જ છૂટકો

૧

માણસનો પુરુષાર્થ શો હોવો જોઈએ એ વિષે શાસ્ત્રોએ ગમે તેટલો ઉર્ધ્વબાહુ પોકાર કર્યો હોય તોપણ સનાતન કાળથી માણસ રમણીહૃદયનું સ્વામિત્વ મેળવી ઐહિક અદ્વૈત સાધવામાં જ વણીનાર પુરુષાર્થ માનેલો છે. વિશ્વવિધાતાની આવી પ્રેરણા ફરીફરી દરેક હૃદયમાં પ્રગટે છે અને નવીનવી રીતે સફળ થાય છે. એ પ્રેરણાનું સ્મરણ કરવું, ચિન્તન કરવું, એની મીમાંસા કરવી એ માનવી ચિત્તનો એક આહ્લાદજનક વ્યાપાર થઈ પડ્યો છે. તેથી જ સર્વ દેશોમાં અને સર્વ કાળે સમર્થ અને અસમર્થ કવિઓએ આ વિષય પર તેમની શક્તિ અજમાવી છે. ભાષા, રિવાજ અને આદર્શના ભેદને લીધે એક સમાજનું સાહિત્ય બીજો સમાજ સમજી શકતો નથી, પણ પ્રેમની ભાષા સાર્વભૌમ છે. તેથી જ કાલિદાસનું હૃદય ગેટે સમજી શકે છે, અને ગેટેએ કરેલી નાટ્યમીમાંસા રવીન્દ્રનાથ ઉપયોગમાં આણી શકે છે.

કાલિદાસનુ 'શાકુતલ' વાચી ગેટેએ એક જ સુભાષિતમા નાટકનુ હાર્દ અને પોતાનો આનદ બતાવી દીધા છે એ જ હાર્દ હૃદયસ્થ કરી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'ચિત્રાગદા' લખ્યુ છે લાવણ્યવતી રમણીને અલકારની જરૂર ન હોય એ ન્યાયે કવિએ આ નાટકમા એ હાર્દનો એકમાત્ર રસ જ રાખેલો છે વિધિનો પ્રકોપ, વિપ્રલભની વેદના, સવિધાનકની અદ્‌ભુતતા, પરિસ્થિતિની વિવિધતા વગેરે કશા સાધનની મદદ લીધી જ નથી કાલિદાસ 'શકુન્તલા'ના સાત અકમા જે સાધ્યુ તે રવીન્દ્રે 'ચિત્રાગદા'ના એક જ અકમા શોભાવ્યુ છે પાર્થિવ સાૈન્દર્યના દર્શનથી આકર્ષણનો ઉદ્‌ભવ થાય છે આકર્ષણની પરિણતિ આકઠ વિષયોપભોગમા થાય છે આકઠ વિષયોપભોગ વિષાદનુ સ્વરૂપ પકડે છે વિષાદમાથી પ્રેમનુ દર્શન થાય છે પ્રેમ સૌન્દર્યનુ કવચ ભેદી સત્યને જાણવા ચાહે છે અને સૌન્દર્યથી ઉત્પન્ન થએલી ઉત્કઠા સત્યના સાક્ષાત્કારથી શમી જાય છે

કવિએ ચિત્રાગદાને એક નિસર્ગમૂર્તિ રમણી કલ્પેલી છે તે નથી જાણતી લજ્જા, ભય કે અતપુરવાસ નથી જાણતી હાવભાવ કે વિલાસચાતુરી પુરુષવેષે વિહરે છે, રાજકાજ કરે

છે, ધનુર્વિદ્યા શીખી છે માત્ર શીખી નથી નયન કોણેથી મદનનુ પુષ્પધનુ ખેચતા ગાઢ વનમા તે અર્જુનનુ દર્શન કરે છે અર્જુનની અચલ આત્મસ્થિત મૂર્તિ જોતા તેને ભાન થાય છે કે એક પુરુષ સામે તે એક સ્ત્રી ઉભી છે વીર નર સામે વીર રમણી તે અર્જુન આગળ નિસર્ગસહજ વાત કરે છે અર્જુન વિરક્ત દશામા છે તેણે બ્રહ્મચર્યનુ વ્રત લીધુ છે વૈરાગ્યને કામ ચળાવી ન શકે ખંડિતા નારી સૌન્દર્યની ઉપાસના છે સૌન્દર્ય આગળ વૈરાગ્ય ક્યા સુધી ટકે? રવીન્દ્રનાથ વૈરાગ્યના બળને ઝાઝુ માન નથી આપતા તેમની સાધના કઠોરકર્કશ નથી ફૂલમાથી ફળ પ્રગટે તેમ સહજ ભોગમાથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય એવી મધુર સાધના તેઓ સૂચવે છે વૈરાગ્યમા દુનિયાનો નિષેધ છે, અનુભવ નથી અતૃપ્તિ છે સમાધાન નથી તેથી અણી પર ઉભા કરેલા શકુ જેવી તેની સ્થિતિ છે દરેક ક્ષણે તેને અધ પાતની બીક હોય જ

મદન અને વસન્તની મદદથી રૂપરાશિ બનીને રંભા શુકને કે નાગયણને લલચાવવા જાય, ભીલડી મહાદેવને લલચાવવા જાય, મેનકા વિશ્વામિત્રને લલચાવવા જાય તેમ આ

પર્વતકન્યા અર્જુન આગળ જાય છે અર્જુન પડે છે પણ ચિત્રાંગદા પસ્તાય છે અને શુદ્ધ પ્રેમથી અર્જુનને ચેતવે છે, કે 'આ હું નથી હું નથી મિથ્યાની ન કરો ઉપાસના તમારૂ શૌર્ય, વીર્ય, મહત્ત્વ મિથ્યા વસ્તુને પદે ન ધરો જાઓ પાછા ઘરે' પણ રૂપહુતાશન ભભુકી ઉઠે છે, બળે છે ને બાળે છે

ચિત્રાંગદા જુએ છે કે આ બધું શાપરૂપ છે, 'એની કાયા જ જાણે એની સપત્ની થઈ છે' સાચો પ્રેમ, પ્રેમ કરનારને કે પ્રિય વસ્તુને અપમાનિત ન જ કરે, પછી છેતરે ક્યાંથી? અર્જુન તો મોહાન્ધ છે, પણ ચિત્રાંગદા જાણે છે કે આ માયામાંથી સત્ય પ્રગટ કરવાનું છે, અનિત્ય અને ઉછીના સૌન્દર્યમાંથી સ્થાયી પ્રેમનો સંભવ સાધવાનો છે એટલે ક્રમે ક્રમે તે અર્જુનને જાગૃત કરે છે આનન્દચંચલ દિવસો પૂરા થાય તે પહેલાં, હર્ષઅચેતન વર્ષની અવધિ આવે તે પહેલાં અર્જુન અસ્વસ્થ બને છે તેની મૃગયાવૃત્તિ જાગે છે ચિત્રાંગદા સમો પારખી અર્જુન આગળ એક નવો આદર્શ મૂકે છે 'ત્રિરાત્રિની ક્રીડાસહચરી દિવસની કાર્યસહચરી થાય, વામબાહુ સમ દક્ષિણબાહુની સતત અનુચરી થઈ રહે', એ તે આદર્શ અર્જુન

પણ જુએ છે કે અગહીન, શબ્દહીન પ્રેમ પ્રતિક્ષણે તેના અંતરમાં પરિતાપ જગવે છે તે બોલી ઉઠે છે, 'તેજસ્વિનિ, તારો કંઇક પરિચય મહામહી તારી વાતોમાંથી મને મળે છે તેના આગળ તારો આ સૌન્દર્યગરિમા મને કેવળ માટીની મૂર્તિ લાગે છે, કોઇ નિપુણ ચિત્રકારે ચિતરેલી જવનિકા લાગે છે' અધીરો થઈ તે સત્યને અપટીક્ષેપ કરી બહાર આણવા વીનવે છે ભૂષણની ઉપાધિરહિત એવા શુદ્ધ સત્યને માટે અંતરમાં અને બહાર પ્રકાશ પાડતા સત્યને માટે તે તલસે છે 'ક્યાં છે તે તારૂં સત્ય? આપ મને તે સત્ય માગમાં જે સત્ય હોય તે તું લે ખરું મિલન તો ત્યારે જ થશે, ચિરકાલીન, શ્રાંતિહીન' જે Naked Poverty (શોભાશૂન્યતા)થી ચિત્રાંગદા શરમાતી હતી તેને જ અર્જુન અકૃતિમ શોભા Naked Dignity તરીકે ઓળખવા લાગ્યો તેને માટે તલસવા લાગ્યો તાપક્લિષ્ટ લાવણ્યની પાંખડી આપોઆપ ખરી પડી, અને વીરરમણી પોતાના ખરા ગૌરવમાં પ્રગટ થઈ યૌવનઉત્સવ સમાપ્ત થયો અને ચિત્રાર્જુનને નૂતન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું

૨

આપણા સાહિત્યમા સ્ત્રીઓના અનેક આદર્શો ચિતરેલા છે સતીથી માડીને વસ તસેના સૂધી ત્રણે સપ્તકના સૂર સભળાય છે સીતા જુદી, દમયતી જુદી, સાવિત્રી જુદી, દ્રૌપદી

જુદી, ઉર્મિલા જુદી, ગાંધારી જુદી, હરિશ્ચન્દ્રની તારામતી જુદી, મદાલસા જુદી, અને ચુડાલા જુદી સંન્યાસી પિતા પાસે વારસો માગવા પોતાના દીકરાને મોકલનાર યશોધરા જુદી અમૃતત્વની જ ઈચ્છા રાખનાર મૈત્રેયી જુદી બુદ્ધશિષ્યા જુલમાતા પણ એક સ્વતંત્ર આદર્શ છે મંદોદરી, વિદુલા અને નજીકના જમાનામાં આવીએ તો મીરાં, મુક્તાબાઈ, તુલસીદાસની સ્ત્રી જસવંતસિંગની સ્ત્રી અને અહલ્યાબાઈ— ગમે તેટલા આદર્શો–સ્વતંત્ર અવનવા આદર્શો આપણે ત્યાં પડેલા છે રવીન્દ્રનાથે મહાભારતમાંથી ચિત્રાંગદાનો ઉદ્ધાર કરી એક ગૌરવાન્વિત તેમજ રસિકપ્રિય એવો આદર્શ આપણી આગળ ઉભો કર્યો છે

ભગવાન ઉમાપતિના મહાવરને પણ વ્યર્થ કરી પ્રભંજનના વંશમાં ચિત્રાંગદા પ્રથમ કન્યા જન્મી 'તારા વંશમાં કદી કન્યા નહિ જન્મે' એવા અમોઘ દૈવવાક્યને પણ અભિભૂત કરી આ અબળાએ જન્મ લીધો પિતાએ નાનપણથી તેને પુરુષવેષ આપ્યો, ક્ષાત્રોચિત કેળવણી આપી પ્રજાને તો ચિત્રાંગદા માતા અને પિતા બંને હતી સ્નેહમાં રાજમાતા ને શૌર્યમાં યુવરાજ તે માનતી 'પોતાના જ ભુજબળે

૧

અર્જુનની કીર્તિ ઝાંખી કરીશ, અમોઘ લક્ષ્ય સાધીશ, પુરુષના કપટવેશમાં અર્જુન પાસે યુદ્ધ માગી તેમને માગ વીરત્વનો પરિચય આપીશ' પણ મહાદેવના વરનુ જ્યાં કંઈ ચાલ્યુ નહિ ત્યાં પુરુષવેષ અને મણિપુરના રાજ્યનું મૃગયાશીલતાનું ક્યાં સુધી ચાલવાનું હતુ ? અભિમાની ચિત્રાંગદા ખડિતા થઈને કહે છે 'આટલા દિવસે મને જણાયું કે સ્ત્રી થઈ પુરુષનુ મન ન જીતી શકી તો બધી વિદ્યા વૃથા છે અબળાના મૃણાલશા કોમળ બાહુ આ કઠિન સબળ બાહુના કરતાં શતગણા બળવાન છે ધન્ય છે તે મૂર્ખ, મુગ્ધ, ક્ષીણ તનુલતાને જે બીજાને અવલબીને રહે છે! ધન્ય છે તે લજ્જાળુ અવનતાંગી સામાન્ય લલનાને, જેના ભીરુ નેત્રપાત આગળ સમસ્ત વીર્યબળ અને કઈ કઈ તપસ્યાના તેજ પરાભવ માને છે!' જાણે કલ્પતરુ નીચે બેઠી હોય તેમ તેની એ ઇચ્છા સફળ થઈ

કલ્પના તૃપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જ તે મીઠી લાગે છે માયાલાવણ્યના વિજયથી તે પરાજિત થઈ, અને તેણે રમણીહૃદયનો પવિત્ર વિજય મેળવવાનો નવો સંકલ્પ કર્યો અર્જુનને તે સમજાવે છે કે 'સૌંદર્યપુષ્પ

નામ, ધામ ગોત્ર ગૃહ, દેહ, મન, વાચા જેવા સહસ્ર માનવબંધનોમા બધાય એમ નથી તે કેવળ મેઘની સુવર્ણપ્રભારૂપ, કુસુમની ગંધરૂપ, તરંગની લીલારૂપ હોય છે' તેમા સત્ય ન હોય અર્જુન જ્યારે તે સત્યને ચાહે છે ત્યારે ચિત્રાગદા કટાક્ષથી કહે છે, 'સ્ત્રી જ્યારે કેવળ સ્ત્રી હોય, કેવળ ધરણીની શોભારૂપ, કેવળ પ્રકાશરૂપ, કેવળ સ્નેહરૂપ હોય, અનેક સુમધુર વિભ્રમ અને નાના પ્રકારના લાડ કરતી ક્ષણેક્ષણે ઢળે, વળગે વીંટળાય, હસે રડે, સેવા અને સ્નેહની ગીળી જાય જાઇ સદાય જોડે રહે તો જ તેનો જન્મ સાર્થક છે તેને કીર્તિ, વીર્ય પાડિત્ય શા ખપના છે? હાય હાય, સ્ત્રીના સૌંદર્ય પર આજ એટલી બધી અરુચિ થઇ ગઈ છે કે સ્ત્રીમા પૌરુષના સ્વાદ શોધવા નીકળ્યા છો! રાત્રિની ક્રીડાસહચરી દિવસની કાર્યસહચરી થાય, વામ બાહુ સમ દક્ષિણ બાહુની સતત અનુચરી થઈ રહે તો શુ તે આપના વીર હૃદયને રુચશે?' આખરે અર્જુન જ્યારે ચિત્રાગદા પાસે તેનુ ભૂષણની ઉપાધિરહિત શુદ્ધ સત્ય માગે છે ત્યારે તે પોતાનુ અક્ષય, અમર રમણીહૃદય અર્પણ કરે છે અને કહે છે, 'હુ ચિત્રાગદા

છુ નથી હું કેની કે નથી કોઈ સામાન્યા પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેવીયે હું નથી, તેમ અવગણના કરી પછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યા કરો તેમાનીયે હું નથી સંકટના પંથમાં મને આપની પાસે રાખો આપની ગૂઢ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો આપના કઠિન વ્રતમાં સહાય થવા મને અનુમતિ આપો આપના સુખદુઃખની મને સાથી બનાવો ત્યારે જ આપને મારો પરિચય થશે આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છુ તેને બાળપણથી જ વીરશિક્ષણ આપી તેને બીજો અર્જુન બનાવી એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ ત્યારે જ મને ઓળખી શકશો '

આટલા જ શબ્દોમાં સહધર્મચારિણીની પ્રતિષ્ઠા તથા કર્તવ્યનો કવિએ અતિ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો છે

આવી રીતે એક અત્યંત નાનકડી વસ્તુમાથી કવિએ પોતાની પ્રતિભાને બળે બે કાર્યો સાધ્યા છે ગેટેએ શાકુંતલમાં જોએલા પ્રેમવિકાસના ક્રમનો એક સુંદર નમૂનો બતાવવાનું એ એક, અને બીજુ સ્ત્રીસાતંત્ર્ય અને સ્ત્રી-ગૌરવનો એક નૂતન પણ આર્ય આદર્શ નિર્માણ

કરવાનું "મોહમય હોઈ જે પ્રેમ અકૃતાર્થ છે તે જ પ્રેમ મંગલમય થઈ કૃતાર્થ બને છે સૌંદર્યને સંયત રાખનાર ધર્મભાવના જ અચળ છે અને પ્રેમનું શાંત, સંયત, કલ્યાણરૂપ જ શ્રેષ્ઠ રૂપ છે સંયમમાં જ સૌંદર્યની યથાર્થ શ્રી છે, અને ઉચ્છૃંખલતામાં તેની વિકૃતિ થાય છે પ્રેમ એ જ પ્રેમનું અંતિમ સાર્થક્ય નથી મંગલ જ પ્રેમનું પરમ લક્ષ્ય છે પ્રેમ જો વંધ્ય હોય, પોતામાં જ પર્યાપ્ત થઈ રહે, અને કલ્યાણને જન્મદાન ન દે તથા સંસારમાં, પુત્રપુત્રીમાં અને અતિથિ તેમ પડપડોશીઓમાં વિચિત્ર સૌભાગ્યરૂપે વ્યાપ્ત ન થાય તો તે સુંદર નથી, સ્થાયી નથી"

રવિન્દ્રનાથે ચિત્રાંગદાને ચીતરી એ પણ બતાવ્યું છે કે સ્ત્રી કુટુંબની કે સમાજની ચિંતાઓ માથે લે, પુરુષાર્થમાં પોતાનો ભાગ માગી લે, પોતાનો જીવનવ્યાપાર સ્વેચ્છાએ નિયંત્રિત કરે તોપણ સ્ત્રીનું હૃદય સ્ત્રીહૃદય જ રહેવાનું, મલકે વધારે ઉન્નત અને રમણીય થવાનું સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યથી સ્ત્રીની કોમળતા, ભાવપરાયણતા અને પવિત્રતા ઓછી થવાને બદલે વધારે સત્ય અને સંપૂર્ણ થવાની

વૈરાગ્ય વિષેની રવીન્દ્રનાથની ફિલસુરી આજના જમાનાને ચાહે તેટલી મધુર લાગે તોપણ તે યથાર્થ છે એવી પ્રતીત નથી થતી ઐહિક દૃષ્ટિએ જીવન સમૃદ્ધ કરવુ હોય, પ્રવૃત્તિનુ સમાધાન મેળવવુ હોય તો વૈરાગ્યનો રસ્તો કામનો નથી ત્યા તો ભુક્તિ અને મુક્તિનો સમન્વય બોધનાર તન્ત્રમાર્ગ જ સેવ્ય છે એથી ઉલટુ આત્મવિજય, આત્મસાક્ષાત્કાર અને અખડ શાતિના ભૂખ્યા માણસને સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ઉપદેશેલો ઇંદ્રિયનિગ્રહનો—વૈરાગ્યનો માર્ગ જ ગ્રહણ કર્યે છૂટકો છે અપ્રતિમ સૌંદર્ય આગળ જ્યારે વૈરાગ્ય પરાભૂત થાય છે ત્યારે આત્મા પણ સકુચિત થાય છે અને વિશ્વસાંગત્યને આઘાત પહોંચે છે, એ સનાતન સત્ય મિથ્યા કરી બતાવનાર સાધના હજી લગી તો યોજાઈ નથી

૩

'વિદાય-અભિશાપ' એ કઈ અપૂર્વ વાર્તા નથી ઘાવાપૃથિવીના આકર્ષણની પેઠે નરનારીનુ આકર્ષણ હમેશનુ છે પણ લજ્જાનુ પાવિત્ર્ય પણ તેની સાથે હોય જ છે આત્મગૌરવનો ખ્યાલ કોરે મૂકી પુષ્પધન્વાના શરથી અભિભૂત થયાનો એકરાર પ્રથમ કોણ કરે (Who shall propose first?) એ પ્રણયશાસ્ત્રમા એક મોટો મહત્ત્વનો સવાલ હોય છે યુરોપીઅન આદર્શ કહે છે 'સ્ત્રી તો માનિની જ હોય હમેશા આત્મસ્થિત હોય તે ભાન ભૂલે તો તેની પ્રતિષ્ઠા ક્યા રહી? પુરુષ જ પ્રથમ તેનો અનુનય કરે શરીરે અબલા, જીવને આશ્રિત હૃદયે કોમળ એવી સ્ત્રીજાતિએ પોતાનુ લજ્જાનુ કવચ અંત લગી સાચવી જ રાખવુ જોઈએ ભક્તની જેમ પુરુષ તેની આરાધના કર્યા જ કરે અન્તે ભક્તિથી સંતુષ્ટ થઈ પ્રણયદાન કરે તો તે પ્રસાદરૂપે જ એમા જ નારીની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે આ આદર્શ યોગ્ય નથી એમ કોણ કહી શકે? આપણો આદર્શ પણ નારીપ્રતિષ્ઠા પર જ રચાએલો છે સ્ત્રી એ પવિત્ર મૂર્તિ તેના તરફ

રમણીનો ગૌરવ ભાવ જ નમ્ર અનુનય, ભક્તિ આરાધના એ બધું ઠીક છે, પણ સ્ત્રીની અનુરાગતા વશ તે ગુરુ અપમાન જ છે સંયમપૂર્વક કરેલી આરાધના સ્વીકાર જ કરવો પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી થાય નહિ ત્યાં સુધી તે સ્પર્શ સમુચિત નથી પણ હાનિકારક અભિ જ છે પુરુષ સયમ રાખે તો નારીજાતના ધર્મમાંથી તે ભ્રષ્ટ થાય પુરુષને તો માત્ર માનસિક પૂજન કરવાનો જ અધિકાર સ્ત્રીનો પ્રેમ ઉપનિષદના આત્માની પેઠે 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य:, तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'

એ વ્યક્તિના સંબંધમાં જ્યારે વરપક્ષ અને ગૌણપક્ષ, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ એવો ભેદ હોય છે ત્યારે ગૌણપક્ષ આત્મગૌરવ સાચવવું એમાં જ ઔચિત્ય રહ્યું છે સ્ત્રીને અબળા ગણી તેને પુરુષના દાક્ષિણ્યની અધિકારી બનાવવામાં તેના પ્રત્યે એક પ્રકારની અનુકંપા હોય છે આ માન્યતામાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો વિવેક સચવાય છે પણ સ્ત્રીનો પક્ષ ગૌણ છે એ સિદ્ધાંત પર તે રચાયેલો હોય છે બીજી બાજુ સ્ત્રીને પ્રણયપ્રાર્થનાની છૂટ રાખવામાં સ્ત્રીને સ્વતંત્ર અને શક્તિરૂપિણી ગણેલી હોય છે. શેક્સપીઅરની જુલિયટ એકાંતમાં રોમિયો

વિષેની તેના ઉત્કંઠા ખોની જાય ; અને ગોમિયોએ તે સાંભળી છે એમ જાણતા જ લજ્જાથી સંકુચિત થઈ જાય એવી નેકું કાલિદાસની શકુંતલા પ્રણયદગ્ધ થઈ તવ ન જાને હૃદયમ્ વાળો નિર્વ્યાજ સ્નેહ પોતાને હાથે લખી દુષ્યંત પર મોકલે છે અને નારી જ્યારે આતુર થાય છે ત્યારે પોતે જ વિનયમ્ કરી તેને તેની મર્યાદાનું પણ ભાન કરાવે છે

પણ આ બધા વિવેકનો વિચાર સમાજમાં સંસ્કૃતિ અને કૃત્રિમતા આવ્યા પછી જ કરવો પડે છે સમાજની નિસર્ગમુગ્ધાવસ્થામાં પ્રકૃતિનું આકર્ષણ અને નીતિનું બંધન એ બે જ વસ્તુ પ્રેરક કે નિયામક હોય છે કચ દેવયાનીનો પુરાણપ્રસિદ્ધ સંવાદ એ જમાનાનો એક વિશિષ્ટ નમૂનો છે મને લાગે છે આ સંવાદનું મૂળ છેક ઋગ્વેદમાં આવેલા યમયમી સંવાદમાં છે મહાભારતકારે અસાધારણ કળા વાપરી દેવયાનીને કચની ગુરુભગિની બનાવેલી છે અને કચને જીવિતદાન જેવા ઉપકાર તળે દબાએલો બતાવ્યો છે માનસશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઉપકૃત વ્યક્તિ બદ્ધ હોઈ તેનો સ્નેહ સકારણ હોય છે, પણ ઉપકારી વ્યક્તિ ઉપકારની ક્રિયા દ્વારા જ જે સ્નેહ

કળાવે છે તે અકારણ, મનોરથરહિત અને એક હોય છે વિદાય-અભિશાપમાં દેવયાનીનો આવી રીતે વર્ણવ્યો છે અને તેથી પ્રણય પ્રગટ કરવામાં તેને માનહાનિ જેવું કશું જણાતું નથી દેવયાની એટલી તો નિર્વ્યાજ છે કે માનઅપમાનનો વિચાર સરખો પણ તેના હૃદયને સ્પર્શતો નહિ હોય જતાં નીરૂનાયે અત્યન્ત પ્રૌઢતાથી દેવયાનીને મુખે તેનો પ્રણય પ્રગટ કર્યો છે પ્રથમ આશા, પછી સંયત પરિસ્ફોટ ત્યારપછી આશંકા પછી નિરાશા અને અન્તે પ્રેમની વિકૃતિરૂપ અભિશાપ એ આખો ક્રમ કરૂના કાવ્યમય અને હૃદયને હલાવનારો છે કચના હૃદયમાં તો ગાઢ સ્નેહ જ છે તે પાપભીરુતા અને ધર્મપરાયણતા એટલી બધી બળવાન છે કે સ્નેહની પરિણતિ સ્નેહમાં જ થાય એ તેનું રૂપાંતર થતું જ નથી કચ કહે છે

यत्रापन विशालाक्षि त्वया चन्द्रानभानन ।
तत्राहमुषित भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि* ॥

'હે સુંદરી, જે કુક્ષિમાંથી તું જન્મી છે તે કુક્ષિમાં હું સૂતો છું' નિયતિનો અટલ સિદ્ધાંત સર્વત્ર ચરિતાર્થ કરી બતાવવાની

* મ૦ ભા૦ આદિ૦ સંભવ અધ્યા૦ ૭૭ શ્લો૦ ૧૨

કિત્સુક્તાવાળા મહાભારતકાર કરતાં રવીન્દ્રનાથે વધારે ઔચિત્ય બતાવી કચના મોઢામાં શાપનું વચન મૂક્યું નથી ઉલટો આશીર્વાદ જ મૂક્યો છે ખંડિતા દેવયાનીનું અદૃષ્ટ જ મારે વિચિત્ર લાગે છે કચના પ્રસંગમાં જેમ તેને દુઃખી થવું પડ્યું તેમ યયાતિ અને શર્મિષ્ઠાના પ્રસંગમાં પણ તેને વેઠવું જ પડ્યું છે

પ્રણયના આવા પ્રસંગો આપણા સાહિત્ય-માં પાર વગરના છે અને દરેક ઠેકાણે ધર્મબુદ્ધિ પ્રણયશક્તિ અને અદૃષ્ટ અથવા નિયતિ એ ત્રણેનું સંમિશ્રણ જુદીજુદી રીતે [illegible] થયું છે આમાં કેટલાયે પ્રકાર છે જુઓ દુ-ષ્ટ રાવણ સીતાનો અનુનય કરે છે ત્ય-[illegible] છે; દુષ્યંત શકુંતલાને પોતાની કરે છે પાંડુ રાજા જેટલો પણ સંયમ નહિ રાખી શકવાથી માદ્રી સાથે મોતને ભેટે છે, જ્યારે અર્જુન તેનું [illegible] વ્રત તોડીને ચિત્રાંગદાનો સ્વીકાર કરવામાં જ કૃતાર્થ થઈ જાય છે રંભા જેવી સ્વર્ગીય અપ્સરા સામે જ્યાં શુક અસ્પૃષ્ટ રહી શકે છે ત્યાં ઋષ્યશૃંગ અજાણતાં પણ [illegible] પવિત્રતા કેટલી અરક્ષિત છે એનો દાખલો આપે છે શૂર્પણખાના રામ સાથેના પ્રણયથી આપણને હસવું આવે છે જ્યારે

સાવિત્રીની સત્યનિષ્ઠા આર્ય સ્ત્રીઓ માટે સનાતન આદર્શ થઈ બેઠી છે. ચંદ્રસેનાના રામચંદ્ર વિષેના અનુરાગ કૃષ્ણભક્તોમાં ઉદાત્ત રૂપ ધારણ કરે છે એનું આ સ્થાને સ્મરણ થાય છે, પણ તે સ્મરણ ન થયું હોત તો સાર એમ જ મનમાં થઈ આવે. અર્જુન ચિત્રાંગદાને વશ થાય છે પણ ઉર્વશી આગળ બૃહસ્પતિપુત્રની પેઠે ધર્મવીર રહે છે અને પાપ કરવા કરતાં વીરને અસહ્ય એવો શાપ જ પસંદ કરે છે. जगत पितरौ એવાં શિવપાર્વતીનો અથવા શ્રીકૃષ્ણરુક્મિણીનો પ્રણય પણ આપણા કવિઓએ અનેક ગીત ગાયાં છે અને તે ગીત પ્રણયમીમાંસા સમૃદ્ધ કરી છે. માદ્રી અને પાંડુના પ્રસંગ જેટલા કરુણ છે તેટલો જ યુદ્ધ ચઢતાં પહેલાં વિજય કરનાર ઉત્તરાપતિ અભિમન્યુના પ્રસંગ પણ હૃદયભેદક છે. કચ અને દેવયાનીનો સંવાદ વાંચતાં ભીષ્મ અને અંબાનું આખ્યાન ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે ખરું? અને પ્રેમાનંદના નાયકો તપતી અને સંવરણને કેમ ભૂલે? એ પણ વેદકાળની જ વાર્તા છે ને! પ્રણયનો મહિમા અપાર છે, તેની શક્તિ અદમ્ય છે. તેથી જ તેના પર વિજય મેળવનાર માણસ મર્ત્યોમાં નરોત્તમ

ગણાયો છે ટેનિસનનો લૅન્સલોટ એક છેડો છે અને સર ગૅલેહડ બીજો છેડો છે

પણ આપણે પ્રણયપ્રેમ ગનુ પરીક્ષણ છોડી દઈ કર્યુ વચાર્નાના સવાદ તરફ વળીએ કચ આગળ તો મુખ્ય સવાલ ધર્મના જ છે તે નહિ સમજવાથી રેચયાની અનેક રીતે સમજાનવાનો પ્રયત્ન કરે છે પ્રણય કેટલો મોટો દલીલો વાપરી શકે છે એને એ એક અસધારણ પ્રદર્શન છે આજકાનના વિલાસચતુર યુગમા યુવકવર્ગ આ મનોહર સમ નિરીક્ષણ કરે એ બહુ જરૂરનુ છે વચાની જયા પ્રેમની વાત કરે છે ત્યા તેના મનમા પ્રણય જ રમી રહ્યા છે કચ તો પ્રેમ અથવા સ્નેહને ઓળખતા નીવડયા જ નથી તેથી જ તે આખર સુધી પોતાની શુભ ભાવના ટકાવી શક્યા છે પ્રણય એ એક વિકાર છે, તેથી જ તે અવિકારી રહ્યા નથી પ્રણય પુરુષાર્થને હણવા જાય છે, કૃતજ્ઞતાને ભિન્ન કરાવે છે, યશને ઉતારી પાડે છે સ્વાર્થી આગળ વિદ્યાને તુચ્છ ગણે છે, અને આખી દુનિયાને અસત્ય માની 'આપણ બે' મનવિહાર કરીશુ એવી લાલચ પાથરે છે નિરાપ કર્યે વચાર્નાના ગાયન વદન અને નૃત્યના જે પાઠ આપ્યા

હતા તેનો આ કાન જાઈ તેને તો ન
વલિતકળા પ્રત્ય તિ સ્કાર જ ઉત્પન્ન્યા હશે
આપણે એ 'હાય' આ નારદહૃદયમા
પ્રણય ા ન પ્રણ સદ્ચિતતા સમાએલી છે
એને માટે ફરતા બાકીની તમામ દુનિયાને
માયારૂપ ગણનાર કામવિકારની માયાજાળ જીવનનુ
સાર્થ ય કેમ મેળવી શકે ? તે માગ'યની
ઝાંખી છે અને તેથી જ અપ્રતિષ્ઠિત છે
પ્રેમ અથવા સ્નેહ અને પ્રણય વચ્ચેના
ભેદ સમજાવો જોઈએ પ્રેમ અનન્ત છે,
પ્રણય પરિમિત છે પ્રેમની પરિણતિ આત્મોત્સર્ગ
અને આત્મૌપમ્યમા છે, પ્રણયની પરિણતિ
પરિણામ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ અને ગ્લાનિમા છે પ્રણયની
પેઠે પ્રેમ પુરુષાર્થને હણે નહિ યશને મલિન
કરે નહિ અને આપણે એ ની સન્ચિતતા
ધારણ કર નહિ પ્રણયમાથી જે મુક્ત થાય
તે જ પ્રેમને ઓળખી શકે છે પ્રેમ વજ્રાદપિ
કઠોર થઈ શકે છે અને કુસુમાદપિ મૃદુ
પણ બની શકે છે પ્રેમમા નિત્યગૌરવ છે
પ્રણય મોહક છે, સ્વાભાવિક છે, વ્યાપક છે,
પણ તારક કે પોષક તો નથી જ પ્રણયને તેને
પોતાને સ્થાને રહેવા દઈએ એમા જ શ્રેય છે
પ્રણયના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા પણ

સંયમમાં જ તેનું પર્યવસાન [illegible]

આજકાલ પ્રેમને નામે પ્રણયનો જ પ્રચાર સર્વત્ર થતો દેખાય છે. કેટલાક [illegible] વાર્તાકારો પ્રણયને લોકોત્તર સદ્‌ગુણ તરીકે ઓળખાવતાં પણ અચકાતા નથી. ધર્મની મર્યાદા પ્રણયની પોષક છે અને અન્તે પ્રણયનું રૂપાંતર પ્રેમમાં કરવામાં મદદગાર હોય છે એટલું પણ તેઓ પોતે ધ્યાનમાં રાખતા નથી અથવા કબૂલ કરતા નથી અને દુનિયાને પોતાના અવળા મતની દીક્ષા દેવામાં બહાર સમાજના માન છે. નીતિબાહ્ય પ્રણયનું કીર્તન કરતાં તેમને એટલો તો રસ છૂટે છે કે અનીતિના આચાર્ય પણ એટલો ઉત્સાહ બતાવે નહિ. **એવા** લોકો પ્રેમના તો દ્રોહી છે જ, પણ પ્રણયના પણ દ્રોહી હોય છે, અને મનુષ્યજીવનને પશુજીવન કરતાંય નીરસ અને નિર્વીર્ય કરી મૂકવામાં સફળતા મેળવે છે. રવીન્દ્રનાથ જેવા સમર્થ કવિઓએ દીપાવેલા વિષયો છેડવા એ સહેલ વાત છે, પણ તેમનો સંયમ, તેમની મર્યાદા અને તેમનું ગાંભીર્ય લાવવા માટે તેમના ધર્મપરાયણતા, પવિત્ર રસિકતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિની જરૂર છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ચિત્રાંગદા

અનંગ આશ્રમ

ચિત્રાંગદા, મદન અને વસન્ત

ચિત્રાંગદા—

તમે પંચશર ?

મદન—

તેજ મનસિજ હું, નરનારીના હૈયાં દુઃખ અને સુખના બંધને બાંધું છું

ચિત્રાંગદા—

તે વ્યથા અને તે બંધન જાણે છે તમારી દાસી પ્રણમું છું, તમારા પદે —(વસન્ત પ્રતિ) તમે કોણ, દેવ ?

વસન્ત—

હું ઋતુરાજ વસન્ત. જરા અને મૃત્યુ એ દૈત્ય લક્ષણ જગતનું હાડપિંજર ચાવી જવા મથી રહ્યા છે. તેમની પાછળ ને પાછળ ફરું છું અને પદે પદે તેમના ઉપર આક્રમણ કરું છું. રાતદિવસ આ સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. હું જ વિશ્વનું અનન્ત યૌવન.

ચિત્રાંગદા—

પ્રણામ તમને ભગવન્. દેવના દર્શને દાસી કૃતાર્થ થઈ.

મદન—

કલ્યાણિ, તારું આ કઠોર વ્રત શાને? તારા યૌવનકુસુમને તપસ્યાના તાપથી કરમાવી મલિન કેમ કરી નાખે છે? અનંગની પૂજાના ન હોય આવાં વિધાન. તમે કોણ છો, ભદ્રે? શી યાચના તમારી છે?

ચિત્રાંગદા—

કૃપા કરીને સાંભળો મારો ઇતિહાસ. પછી જણાવીશ મારી પ્રાર્થના.

મદન—

સાંભળવા ઉત્સુક છું.

ચિત્રાંગદા—

હું ચિત્રાંગદા—મણિપુરના રાજાની કુંવરી

તપથી સંતુષ્ટ થઈ, ભગવાન ઉમાપતિએ મારા
એક પૂર્વજને વરદાન આપ્યું હતું કે તારા
વંશમાં કદી કન્યા નહિ જન્મે ' મે એ મહા
વર વ્યર્થ કર્યા છે અમોઘ દેવવાક્ય મારી
માતાના ગર્ભમાં પેસી, તેમાં રહેલી મને દુર્બળ-
ને શૈવતેજના બળ કરીને પણ પુરુષ બનાવી
નાખ્યું નહિ એવી કઠણ નારી છું હું

મદન—

હા મે સાંભળ્યું છે ખરું, તેથી જ તારા
પિતાએ તને પુત્રની રીતે ઉછેરી છે તને
ધનુર્વિદ્યા શીખવી છે અને રાજકાજમાં પારંગત
કરી છે

ચિત્રાંગદા—

તેથી જ હું પુરુષવેશે યુવરાજરૂપે, રાજકાજ
કરું છું અને યથેચ્છ ફરું છું નથી જાણતી
હું લજ્જા, ભય કે અન્તઃપુરવાસ નથી જાણતી
હું હાવભાવ કે વિલાસચાતુરી ધનુર્વિદ્યા શીખી
છું, માત્ર શીખી નથી દેવ નયનકોણેથી
આપનું પુષ્પધનુ ખેંચતાં

વસન્ત—

સુનયને, એ વિદ્યા શીખવી નથી પડતી
કોઈ નારીનાં નયન પોતાનું કામ પોતાની મેળે-
જ કરે છે હૃદયના ઘાયલ જ તે તો જાણે

ચિત્રાંગદા—

એક દિવસ શિકારની શોધમા હુ પૂર્ણાનદીને તીરે ગાઢ વનમા જઇ ચઢી ઝાડના થડે મારો ઘોડો બાધીને, હરણની પદપંક્તિ અનુસરતી હુ એક દુર્ગમ, કુટિલ વનપથે પડી તમરાના વેગ નાદથી મુખરિત, નિત્ય અધકારમય, લતા ગુલ્મથી ગહન, ગભીર, મહા અરણ્યમા થોડે દૂર ગઇ એટલે, સાકડો રસ્તો રોકીને સૂઇ રહેલો ચીથરેહાલ મેલાઘેલો એક પુરુષ એકાએક મારી નજરે પડ્યો મે તિરસ્કારથી તેને ઉઠવાનુ કહ્યુ તે ખસ્યો નહિ, તેમ પાછુ એ ન જોયુ વાગ્જ ન રહ્યો અને ઉદ્ધત રોષે ધનુષની અણિ મે તેને મારી—સીધા મોટા ગાત્રવાળો તે એક ક્ષણમા તીવ્રવેગે ઊઠી મારી સામે ઊભો રહ્યો—ભસ્મસૂક્ષ્મ અગ્નિ, ઘૃતાહુતિ મળ્યે, આખના પલકારામા ભભૂકી ઊઠે તેમ માત્ર ક્ષણભર મારા સામુ જોયુ,—રોષદૃષ્ટિ એક પલકમા ગળી ગઇ તેના અધરપ્રાન્ત ઉપર સુમ કૌતુકની મૃદુ હાસ્યરેખા નાચી રહી,—હુ માનુ છુ કે મારી બાલક-મૂર્તિ જોઇને

પુરુષની વિદ્યા શીખી, પુરુષના વેશ પહેરી, પુરુષના ભાવ રહી, આટલા દિવસ મને વિસ્મરણ થયુ હતુ કે હુ સ્ત્રી છુ, તે જાતનુ, તે મુખ

જોતા, અચલ આત્મસ્થિત તેની મૂર્તિ જોતા, તત્ક્ષણ મન ભાન થયુ તેજ ક્ષણે મે પ્રથમ જાણ્યુ કે મારી સામે એક પુરુષ ઉભો છે

મદન—

સુલક્ષણે એ શિક્ષણ માટ એક દિન જીવનની શુભ પુણ્ય ક્ષણે જ સ્ત્રીને સ્ત્રી હોવાનુ અને પુરુષને પુરુષ હોવાનુ ભાન કરાવુ છુ પછી શુ થયુ ?

ચિત્રાંગદા—

સભય, વિસ્મિત સ્વરે મે પુછ્યુ તમે કોણ છો ?' ઉત્તર મળ્યો 'કુરુવંશનો હુ અર્જુન

' તો ચિત્રવત ઉભી રહી તેમને પ્રણામ કરવાએ ભૂલી ગઈ—શુ આજ અર્જુન ? આજન્મની મારી વિસ્મયમૂર્તિ ' સાચેજ મે સાભળ્યુ હતુ કે પ્રતિજ્ઞા પાળવા બાર વર્ષનુ બ્રહ્મચર્ય લઇ, અર્જુન વનચર્યા કરે છે આ જ તે પાર્થવીર ! કેટલાએ દિવસથી બાલ્ય-દુરાશામા હુ ધારતી હતી કે મારા ભુજબળે અર્જુનની કીર્તિ ઝાખી કરીશ, અમોઘ લક્ષ્ય સાધીશ પુરુષના કપટવેશમા તેમની પાસ યુદ્ધ માગી તેમને મારા વીરત્વનો પરિચય આપીશ અરે નાદાન, ક્યા ગઇ તારી એ ધૃષ્ટતા ! જે ભૂમિ

ઉપર તે ઉભા હતા તે ભૂમિ ઉપરનુ તરણુ બનવા માટે, મારુ સઘુ શૌર્ય વીર્ય ધૂળમા મેળવી દઈ તેમના ચરણ તળે હુ દુર્લભ મૃત્યુ પામત

હુ શા વિચારમા હતી તે મને યાદ નથી ફરીને જોઉ છુ તો તે વીર તો ધીમે ધીમે વનમા ચાલ્યા ગયા હુ ચમકી ઉઠી તેજ ક્ષણે મારી ચેતના સચેત થઇ, મને પોતાને મે શતવાર ધિક્કાર દીધા અરરે ગ્રેલી! તેમની સાથે સભાષણે ન કીધુ તેમને કાઈ પૂછ્યુએ નહિ, ક્ષમાભિક્ષા પણ ન માગી,—અસુચક જેવી ત્યા ઉભી રહી—ને વીર તો તિરસ્કારમા ચાલ્યા ગયા હજી હુ જીવુ છુ! ને ક્ષણે ગરી મરી હોત તો તે ઉચ્યા બરોબર હતુ

બીજે દિવસ પ્રભાતે મારો પુરુષવેશ મે દૂર કર્યા લાલ સાડી મજી હાથે કકણુ ધારણુ કર્યા, પગે નૂપુર પહેર્યા કટિભાગે મેખલા બાધી આ અપરિચિત વેષ અતિ સકોચાતો સકોચાતો લજ્જાથી માગ અગને વળગી રહ્યો

ગુપચુપ હુ પેલા વનમા ઉપડી ત્યાના શિવમદિરમા તેમને જોયા

મદન—

બોલે જાઓ, બહેન, બોલે જાઓ મારી

પાસે રાખ્યા ન રાખતા હું મનસિજ છું, મનના સઘળા રહસ્ય જાણું છું

ચિત્રાંગદા—

મેં શું કર્યું અને મને શા ઉત્તર મળ્યા તેની મને ચોખ્ખી સ્મૃતિ નથી તેવું પૂછશો નહિ, ભગવન્ લજ્જા મારા માથા ઉપર વજ્રસમી તૂટી પડી પણ મારા ચૂરેચૂરા ન કરી શકી. સ્ત્રી છતાં હું આવી પૌરુષવતી! હું સ્વપ્નથી વિહ્વલ થયેલી હોઉં એવી હું શી રીતે ઘેર આવી તે મને ખબર નથી તેમના છેલ્લા શબ્દ તપ્ત શલ્ય જેવા મારા કાનમાં ખુંચવા લાગ્યા "મેં બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યું છે, પતિયોગ્ય નથી હું, વરાંગને"

પુરુષનું બ્રહ્મચર્ય! ધિક્કાર મને હું તે પણ ચળાવી ન શકી! કામદેવ, આપ તો જાણો છો કે અસંખ્ય ઋષિમુનિઓએ તેમની ચિરાર્જિત તપસ્યાના ફળ સ્ત્રીના ચરણે તજ્યા છે, ક્ષત્રિયનું તે વળી બ્રહ્મચર્ય!

ઘેર જઈ ધનુષ્યબાણ જે કાંઈ હતા તેટલા ભાંગી નાખ્યા, ધનુષ્યની પણછ ખેંચી ખેંચી કઠણ થએલો મારો કરતલ-જે આટલા દિવસ મારા ગર્વનું કારણ હતો-તેનો મેં વ્યર્થ ક્રોધમાં તિરસ્કાર કર્યો આટલા દિવસ સમજી

કે સ્ત્રી થઇ પુરુષનું મન ન જીતી શકી તો બધી વિદ્યા વૃથા ? અબળાના મૃણાલ શા કોમળ બાહુમાં આ બાહુ કરતાં શતગણું બળ ભર્યું છે ધન્ય છે તે મૂર્ખ, મુગ્ધ ક્ષીણ તનુલતાને —પરાવલંબિતાને ધન્ય છે તે લજ્જાભયે સંકો-ચાતી સામાન્ય લલનાને, જેના ચંચલ નેત્રપાત આગળ સમસ્ત વીર્યબળ અને કષ્ટકર તપસ્યાનાં તેજ પરાભવ માને છે ! હે અનંગદેવ, મારો સઘળો દમ્ભ એક ક્ષણમાં તમે નષ્ટ કર્યો છે મારી સઘળી વિદ્યા, સઘળું બળ તમારા ચરણ તળે આવ્યાં છે હવે શીખવો મને તમારી વિદ્યા, આપો મને અબળાનું બળ, અશક્તના શસ્ત્ર

મદન—

હું તમને સહાય થઇશ અયિ શુભ, વિશ્વજયી અર્જુનને જીતી કેદ કરી લાવીશ તમારી સન્મુખ ગાળી થઇ કરજો યથેચ્છ તેનો ન્યાય વિદ્રોહીને કરજો શિક્ષા

ચિત્રાંગદા—

સમય હોત તો હું એકલીજ ધીમે ધીમે તેમના હૃદય પર અધિકાર મેળવત, દેવતાની સાહાય્ય ન લેત સંગી થઇ તેમની સાથે રહેત, રણક્ષેત્રમાં સારથી થાત, મૃગયામાં અનુચર

મનત, છાવણીમા રાત્રે તેમના તબુના દ્વાર આગળ પહેરો ભરત, નોકર થઇ તેમની સેવા કરત, ક્ષત્રિયોના આર્તત્રાણ–મહાવ્રતમા તેમને સહાય થાત પછી જરૂર એક દિવસ કુતૂહલથી મને જોઇ, મનમા ને મનમા ત વિચારત "આ કાઇ બાળક, પૂર્વજન્મનો કોઇ ચિરદાસ મારા પુણ્ય કર્મની માફક આ જન્મમા પણ મારી સાથે આવ્યો છે' ધીમે ધીમે તેમના હૃદયના દ્વાર ઉઘાડી તેમા ચિરસ્થાન મેળવત હુ જાણુ છુ કે મારો આ પ્રેમ કેવળ અશ્રુમાળા પર્યાપ્ત થાય તેમ નથી જે સ્ત્રી નિર્વાક્ ધૈર્ય ધારણ કરી, રાત્રિએ પોતાની જન્મભરની અ તર્વ્યથા પર આસુ સિચે, અને દિવસે મ્લાન હાસ્યમા તે ઢાકી રાખે,– એવી આજન્મવિધવા નથી હુ, મારી કામના કદી નિષ્ફળ જશે નહિ મારૂ ખરૂ સ્વરૂપ એકવાર તેમને બતાવી શકુ તો તો જરૂર તે મારા હાથમા આવે હાય તે દિવસ તેમણે મને કવી જોઇ હતી! લજ્જાથી સ કુચિત, એક શ કિત, કમ્પિત નારી, ભાન ભૂલી જઈ કવળ પ્રલાપ કરનારી પણ શુ હુ ખરેખર તેવી છુ? અનેક નારીઓ ઘરમા, રસ્તામા ચારે વાટ મદનનોજ આશ્રય લે છે તેમના કરતા હુ વિશેષ નથી? પર તુ, હાય,

પોતાનો પરિચય આપવા માટે તો બહુ વૈર્ય જોઇએ. બહુ દિવસ જોઇએ સારી જીંદગી જતી રહે, જન્મજન્માતરના વ્રત લેવા પડે માટે જ આવી છુ તમારે દ્વારે અને માડ્યુ છે આ કઠોર તપ હે ભુવનવિજેતા દેવ, હે મહાસુન્દર ઋતુરાજ માત્ર એક દિવસ માટે તો દૂર કરો જન્મદાતા વિધાતાનો વિના દોષ શાપ—અબલાનુ કુરૂપ મનાવો મને અપૂર્વ સુન્દરી આપો મને એવો એક દિવસ પછીની તો હુ પેરવી કરી લઇશ એક દિવસ તો મને મારા હૃદયમા થયેલા આકસ્મિક પ્રેમના વિકાસ જેવી અતીવ મનોહર મનાવો હે વસન્ત, હે વસન્તસખા, એક દિવસ માટ તો આ મારી વાસના પૂરો

મદન—

તથાસ્તુ

વસન્ત—

તથાસ્તુ માત્ર એક દિવસ નહિ, પણ એક આખુ વર્ષ, વસન્તની પુષ્પશોભા તારી દહેલત ઉપર વિકસી રહેશે

મણિપુર—અરણ્યશિવાલય

અર્જુન

અર્જુન—

મેં કોને જોઈ ? એ સત્ય હતું કે માયા ? નિબિડ નિર્જન વનમાં નિર્મલ સરોવર—એવું શાન્ત, એકાન્ત કે જાણે નિસ્તબ્ધ મધ્યાહ્ને વનલક્ષ્મીગણ ત્યાં સ્નાન કરી જાય અને ભ-પૂર્ણિમાની રાત્રે તે સુપ્ત સરોવરના સ્નિગ્ધ તૃણ-તટે, સ્ખલિત અંચલે, નિઃશંક મીઠી નિદ્રા લે

ત્યાં વૃક્ષની છાયામાં એક સાંજે મારી ગત જીવનકથા, દુનિયાના મૂઢ ખેલ સુખદુઃખ, ચઢતીપડતી, જીવનના અસંતોષ, અધૂરી આશા મર્ત્ય માનવનું અનન્ત દારિદ્ર્ય—આ સૌ વિચારતો બેઠો હતો એ ઘડીએ વૃક્ષઘટાના

ગાઢ અંધકારમાંથી ધીમે ધીમે બહાર નીકળી સરોવરના ઘાટ ઉપરની શ્વેત શિલા ઉપર કોણ આવી ઊભું ! કેવું અપૂર્વ રૂપ ! જાણે તેના કોમલ, શુભ્ર ચરણ નીચે પૃથ્વીનું હૃદય આનન્દ-થી ધડકી રહે ! ઉષાના સુનેરી અભ્ર જોત-જોતામાં ગળી જઈ, ઉદયાચલના શુભ્ર શિખર-ની અકલંક, નમ્ર શોભા ખુલ્લી કરે, તેમ તેનાં વસ્ત્ર, તેના દેહના લાવણ્યમાં અતિ સુખથી જાણે મળી જવા ઇચ્છતાં હતાં. ધીમે ધીમે નીચે ઊતરી, કુતૂહલવશાત્, સરોવર જલમાં પોતાની મુખચ્છાયા જોઈ ને ચમકી ઊઠી. ક્ષણ પછી મૃદુ હાસ્ય કરી વામ બાહુ હલાવી લીલા માત્રે તેણે પોતાનો કેશપાશ છોડી નાખ્યો. છૂટા કેશ તેના ચરણ આગળ વિદ્યુત જેવી નથ્યા ઠેકો ખમડી નાખી, પોતાના અનવદ્ય સ્નિગ્ધસ્પર્શ, પ્રેમકરણા-ભાના બાહુ નિરખી ગડી શિર નીચું નમાવી પોતાના પરિસ્ફુટ દેહતટ ઉપર વિકસી રહેલું યૌવન નિરખ્યું. પોતાના નવા ગૌરતનુ ઉપર પથરાયલી કંઈક લજ્જા અને લાલીભરી પ્રભા નિહાળી સરોવરના જલમાં ચરણ બોળી તેની આભા જોઈ તેના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ, જાણે પોતાને તેણે પ્રથમ જ જોઈ હોયની ! જાણે કોઈ શ્વેત કમળે પોતાનો કળિકાળ

માડલી આંખે વ્યતીત કર્યા હોય,—પ્રભાત
પર્ણે શોભા પ્રથમ મેળવી તેજ પ્રભાતે ગરદન
નમાવી નીલ સરોવરજલમા પોતાનુ પ્રથમ જોઈ,
સારો દિવસ વિસ્મયમા ગરક થઈ રહી હોયની !
પણ ક્ષણમા તો, કોણ જાણે શે દુઃખે, તેના મુખ
ઉપરનુ હાસ્ય ઉડી ગયુ, તેના નયન કરમાયા,
કેશપાશ બાધી લીધો, દેહ ઉપર છેડો ઢાક્યો,
અને નિશ્વાસ નાખતી ધીરે ધીરે તે સરી ગઈ
—સુવર્ણમય સંધ્યા મ્લાન મુખ કરી મંદ પદે
અંધારી રજનીમા સરી જાય તેમ

મન વિચાર થયા ધરણીએ પોતાનુ અક્ષય
નાખી દીધુ કામનાની સંપૂર્ણતા ચરણમા જણાઈ
ક્ષણમા વિરમી—વળી વિચાર થયા કેટલુ યુદ્ધ
કેટલી હિંસા, કેટલો આડંબર પુરુષનુ પૌરુષ
ગારવ, જીવનની સતત કીર્તિતૃષા, શાંત થઈ
એ પૂર્ણ સૌન્દર્ય આગળ આળોટ છે—પશુપતિ
સિંહ જેમ દુર્ગાના ભુવનવાંછિત અરુણ ચરણ
તળે આળોટે છે તેમ વળી એકવાર જો—
બારણુ કોણે ઠેલ્યુ ?

(બારણુ ઉઘડ્યુ)

આ કોણ ? તે જ મૂર્તિ ! શાન્ત થા હૃદય !
(ચિત્રાંગદા પ્રતિ) ડરશો નહિ મારાથી, હે
સુમાખ ! હુ છુ ક્ષત્રકુલોત્પન્ન ભયભીત દુર્બલ-

ના ભય ઉત્પન્ન કર્યો

ચિત્રાંગદા—

આર્ય આપ મારા અતિથિ છો. આ મન્દિર મારો આશ્રમ છે. નથી જાણતી હું, આપની અભ્યર્થના કેમ કરવી, કેવો સત્કાર કરી આપને સંતોષવા.

અર્જુન—

તમારા દર્શનમાં જ અતિથિસત્કાર છે. સુન્દરિ! તમારાં મધુર વેણ માંડ મેં સૌભાગ્ય. જો વાંધો ન હોય તો એક પ્રશ્ન કરવા ઇચ્છું છું. મને એક કુતૂહલ થયું છે.

ચિત્રાંગદા—

નિઃસંકોચ પૂછો.

અર્જુન—

શુચિસ્મિતે! કયા સુકઠોર વ્રતને યોગે, હતભાગ્ય માનવલોકની વંચના કરી, આ રૂપ-રાશિને, આ નિર્જન દેવાલયમાં, વ્યર્થ વેરી રહ્યા છો?

ચિત્રાંગદા—

એક ગુપ્ત કામનાની સિદ્ધિ માટે એકચિત્ત શિવપૂજા કરું છું.

અર્જુન—

હાય, જગતની કામના તમે, કોની કરો

છો કામના ? સુદર્શને, ઉદયાચલથી તે અસ્તાચલ સુધીનો મારો પ્રદેશ હું ખૂંદ્યો છું, સપ્તદ્વીપમાં જે કાંઈ દુર્લભ, સુન્દર, અચિન્ત્ય, મહાન છે તે સર્વ મેં આંખે જોયું છે. શું જોઈએ છે તમારે ? કોની ઈચ્છા કરો છો તમે ? કહો મને, મારી પાસેથી મળશે તેની વાત.

ચિત્રાંગદા—

જેમની હું ઈચ્છા કરું છું તેમને ઓળખે છે ત્રણે ભુવન.

અર્જુન—

એવો તે નર કોણ છે પૃથ્વી ઉપર ? કોનો યશોરાશિ અમરકાન્તિત તમારા મનોરાજ્યને વિષે દુર્લભ આસન પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે ? કહો મને તેનું નામ સાંભળી કૃતાર્થ થાઉં.

ચિત્રાંગદા—

સર્વશ્રેષ્ઠ નરપતિકુલમાં જન્મેલા છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ વીર.

અર્જુન—

મિથ્યા ખ્યાતિ, એક મુખેથી બીજે મુખે, અને એક કાનેથી બીજે કાને પ્રસરે છે ક્ષણજીવી તુષાર ઉષાને અમૃતમાં ઢાંકે છે, જ્યાં સુધી સૂર્યોદય ન થાય ત્યાં સુધી જ. હે સરલે, આ દુર્લભ સૌન્દર્યસંપદ દ્વારા મિથ્યાની ઉપાસના

કરો નહિ. કહો તો ખના, કોણ છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ વીર, ધરણીના સર્વશ્રેષ્ઠ કુલનો ?

ચિત્રાંગદા—

કોણ છો તમે પન્કીર્તિ-અદેખા, ઓ સન્યાસિ ! આ ભુવનમા કોને એ વાત અજાણી છે કે કુરુવશ સર્વ રાજવશનો મુકુટ છે ?

અર્જુન—

કુરુવશ !

ચિત્રાંગદા—

તે જ વશમા એક છે અક્ષયકીર્તિ, વીરેન્દ્ર કેસરી નામ સાભળ્યુ છે તેમનુ ?

અર્જુન—

બોલો, સાભળુ તમારે મુખે

ચિત્રાંગદા—

અર્જુન ગાડીવધનુ, ભુવનવિજેતા જગતના સમસ્ત નામભડારમાથી આ અક્ષય નામ ચોરી લઈ, જતન કરી, છુપાવી રાખી, મ મારા કામાર હ્રદયને ભરી દીધુ છે બ્રહ્મચારિ, વ્યાકુલ કેમ દેખાઓ છો ?

ત્યારે શુ એ મિથ્યા છે ? શુ મિથ્યા છે અર્જુન નામ ? કહો આ જ ક્ષણે, જો તે મિથ્યા હોય તો હૃદય ભાગી તેને વેગી દેઉ એક મુખેથી બીજે મુખે, એક કાનથી બીજે

કાને ભલે ને ઉડતું રહે નારીના અન્તરમા તેને સ્થાન નથી

અર્જુન—

વરાગને, તે જ અર્જુન, તે જ પાડવ, ત જ ગાડીવધનુ, તમારા ચરણનુ શરણ પામવા ભાગ્યશાળી થયા છે તેનુ નામ, તેની ખ્યાતિ, તેનુ વીર્ય, મિથ્યા હો કે સત્ય હો, પણ જે દેવદુર્લભ લોકમા તેને સ્થાન દીધુ છે ત્યાથી તેને, હવે ના કરશો વિચ્યુત,—ક્ષીણપુણ્ય હતસ્વર્ગ હતભાગ્ય સમ

ચિત્રાગદા—

તમે પાર્થ ?

અર્જુન—

હુ જ પાર્થ દેવિ તમારા હૃદયદ્વારે પ્રેમાર્ત્ત અતિથિ

ચિત્રાંગદા—

સાભળ્યુ છે તે કે અર્જુન તો બાર વર્ષનુ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે જ વીર વ્રત ભગ કરી કામિનીની કામના કર છે ' હે સન્યાસિ, તમે પાર્થ ?

અર્જુન—

તમે મારુ વ્રત ભાગ્યુ છે,—ચન્દ્ર ઉદય પામી

જેમ પલકમા રાત્રિની યોગનિદ્રા-અધકાર ભાગી નાખે તેમ

ચિત્રાંગદા—

ધિક્, પાર્થ, ધિક ! કોણ હુ છુ, શુ છે મારી પાસે, શુ દેખો છો તમે મારામા માટ તમે શુ જાણો છો ? કોને માટે તમે પોતાને ભૂલી જાઓ છો ? એક ક્ષણમા પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરી અર્જુનને કરો છો અનર્જુન તે કોને માટે ? મારે માટ તો નહિ જ, આ બે નીલોત્પલ નયન માટે આ નવનીતને લજ્જવે એવા બાહુ-પાશમા સવ્યસાચી અર્જુન સપડાયા કે-પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુ બધન તોડી-ફોડીને —અહા ! ક્યા ગઈ પ્રેમની મર્યાદા ! ક્યા ગયુ નારીસન્માન ? હાય, મારા ઉપર, મારા તુચ્છ દેહ, મારા અમર અતરાત્માના આ લક્ષણથાયી કપટવેશે વિજય મેળવ્યા ! આટલે વખતે જાણી લીધી, અર્જુન તમારી ખ્યાતિ અને તમારુ વીરત્વ મિથ્યા છે

અર્જુન—

ખ્યાતિ મિથ્યા છે, વીરત્વ મિથ્યા છે, તે હુએ આજે સમજ્યો છુ આજ મને સપ્તલોક સ્વપ્નસમ ભાસે છે માત્ર તુ જ એક પૂર્ણ છે તુ સર્વ છે તુ વિશ્વનુ ઐશ્વર્ય છે, એક નારી, તુજ સકલ દૈન્યનુ મહત અવસાન

છે, સકલ કર્મનું તું વિશ્રાન્તિસ્થાન છે કેમ જાણે અકસ્માત્, તને નીરખીને, હું સમજી શક્યો છું કે અન્ધકારના મહાર્ણવમાં, પ્રથમ પ્રભાતનું આનન્દકિરણ પ્રકટતાં, એક મુહૂર્તમાં સૃષ્ટિ-કમળનો વિકાસ ચોદિશ કેવી રીતે પ્રસરી ગયો હશે બીજા સૌને, ગમે તો પળે પળે, અંશે અંશે, તો પણ બહુ દિવસે પૂરા સમજી શકાય,-પણ તને મેં જોયા ત્યારથી સમગ્ર તું મને નિરખવાની મળી છે છતાં તારો પાર પામી શકતો નથી —કૈલાસ શિખરપર એકવાર મધ્યાહ્ને, મૃગયાથી થાકેલો, તૃષા અને તાપથી પીડાયલો હું કુસુમચિત્રિત માનસસરને તીરે ગયો તે દિવ્ય સરોવરના જલ તરફ નિહાળીને જોયું તો તે અનન્ત, અતલ નજરે પડ્યું જેટલું ઉંડું જુઓ તેટલું સ્વચ્છ મધ્યાહ્ન-રવિની રશ્મિરેખા સુવર્ણનલિનીના સુવર્ણ મૃણાલ સાથે મળી જઈ, અગાધ અસીમમાં ડુબી જતી હતી અને જલની લહરીમાંથી લક્ષકોટિ અગ્નિમયી નાગિણીઓ જેવી આમતેમ ડોલી રહેતી હતી મનમાં એમ થયું કે જાણે ભગવાન સૂર્યદેવે પોતાની સહસ્ર અંગુલિથી, જન્મશ્રાન્ત કર્મક્લાન્ત મર્ત્યલોકને સુન્દર અનન્ત શીતલ, અન્તિમ વિરામસ્થાન ક્યાં છે તે બતાવી દીધું –

એ સ્વરૂપ અતલતા મેં જાણું તમારામાં ચારિત્રથી દેવની અંગુલિ જાણે મને નિર્દેશ કરે છે કે આજ તમારો અલૌકિક પ્રકાશ, છે કીર્તિ ક્લિષ્ટ જીવનનુ સમર્પણસ્થાન

ચિત્રાંગદા—

આ હુ નથી, હુ નથી પાર્થ ! હાય, આ તો કોઈ દેવની છલના છે જાઓ, જાઓ, પાછા ફરો, પાછા ફરો, વીર મિથ્યાની ન કરો ઉપાસના તમારૂ શૌર્ય વીર્ય, મહત્ત્વ, મિથ્યા વસ્તુને પગે ન ધરો જાઓ પાછા ફરો



તરુ તળે

ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

હાય, હાય, એ તે પાછી વાળી શકાય? — તે વીરહૃદયની ચન્થગતી વ્યાકુળતા — ભૂખાર્ત કમ્પિત તનમાં ઉગડતી હોમાગ્નિ શિખાના જેવી! અનંગના બાહુ થઈ જાણે, તે દૃષ્ટિ, મને ઝડપી લેવા આવે છે તે ઉત્તમ હૃદય સર્વાંગ તોડી બહાર નીકળવા ચાહે છે, અને તેનો ક્રન્દનધ્વનિ અંગેઅંગ સંભળાય છે જાણે! આવી એ તૃષ્ણા તે શું પાછી વાળી શકું?

(વસન્ત અને મદન પ્રવેશ કરે છે)

અનંગદેવ, આ કયા રૂપહુતાશનમાં વીંટો છો મને, કે બળું છું, અને બાળું છું

મદન—

કહે, તન્વિ, ગઇ કાલની કથા. મેં છોડેલા પુષ્પશરે શું શું કાર્ય સાધ્યું તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ચિત્રાંગદા—

કાલ સંધ્યાકાળે, સરોવરના તૃણપુંજ તીરે, વસન્તના ખરેલા પુષ્પો પાથરી મેં એક શય્યા રચી. થાકેલી હું, મારૂં અવસન્ન શિર મારા ડાબા હાથ ઉપર ટેકવી સુતી, તે દિવસની વીતીનો હું વિચાર કરતી હતી—અર્જુનને મુખે મેં જે સ્તુતિ સાંભળી હતી તેના શબ્દેશબ્દનું સ્મરણ કરતી હતી. એકલી સુતી સુતી સારો દિવસ સંચેલા અમૃતમાંથી ટીપું ટીપું લઇ પાન કરતી હતી. મારો પર્વ ઇતિહાસ, મારા પૂર્વજન્મની કથા પ્રમાણે હું ભૂલતી હતી. જાણે હું રાજકન્યા ન હોઉં, જાણે મારે કોઇ પૂર્વાપર નહોય, જાણે હું આ અવનિપર એકાએક ઉગી નીકળેલું અરણ્યનું પિતૃમાતૃહીન પુષ્પ હોઉં,—માત્ર એક પ્રભાતપૂરું આયુષ્ય. તેટલામાં ભ્રમરનો ગુંજારવ અને વનાન્તનો આનન્દમર્મર સાંભળી લેવો પડશે, અને પછી તરતજ નીલ આકાશ તરફથી દૃષ્ટિ વાળી લઇ, શિર નમાવી, વાયુના એક સ્પર્શની સાથે, એક આંસુ પણ સાથે

વિના, ખરી જઇ ધૂળમા રોળાઇશ, અને એટલી અવધિમા આદિઅન્તવિહીન મારી કુસુમ-કથા સમાપ્ત થશે

વસન્ત—

એક પ્રભાતમા તો અનન્ત જીવન પ્રકટે, ઓ સુન્દરિ!

મદન—

સ ગીતના એક અલ્પ આલાપમા, જેમ અનન્ત કથા રણકી ઉઠે વારૂ, પછી

ચિત્રાગદા—

આ વિચારમા પડી હતી ત્યારે દક્ષિણને પવન અગેઅગપર નિદ્રાની લહરીઓ અફાળતો હતો, સપ્તપર્ણ વૃક્ષની શાખા ઉપરથી પ્રફુલ્લ માલતીલતા મારા ગોર તનુ ઉપર ટપ ટપ પુષ્પો વરી નિ શબ્દ ચુ બન વરસાવતી હતી પુષ્પોએ કેટલાકે વાળમા, કેટલાકે ચરણ આગળ, કેટલાક સ્તનતટે પોતાની મરણશય્યા બિછાની

કેટલીક ક્ષણ અચેત વહી ગઇ એ સ્થિતિમા ન જાણે કયારે, નિદ્રાના ઘેનમા મને અનુભવ થયો કે જાણે કાઇના મુગ્ધ નયનની દૃષ્ટિ, દશ આગળીઓની જેમ, મારા નિદ્રાલસ તનુને, તીવ્ર લાલસાથી સ્પર્શ કરે છે ચમકીને હુ જાગી ઉઠી

જોયુ તો પેલા સન્યાસી મારા ચરણ આગળ અનિમેષ ઉભા રહ્યા છે, સ્થિર મૂર્તિ જેવા પર્વાચલ ઉપરથી ધીમે ધીમે સરી જઈ પશ્ચિમે ઢળતા આગરાના ચન્દ્રમાએ પોતાના સર્વ હિમકિરણો, માગ સ્ખલિતવસ્ત્ર, નવપ્રફુલ્લ, શુભ્ર સૌન્દર્ય ઉપર ઢાળી દીધા છે તરુતલ પુષ્પની સુગન્ધે મહેકી રહ્યુ છે તમરાના અવાજ મા રાત્રિ નિદ્રામગ્ન છે, સ્વચ્છ સરોવરજલમા ચન્દ્રકિરણબિંબ જાણે ચોટી રહ્યા છે પવન પડી ગયા છે જ્યોત્સ્નાના ભર પ્રકાશમા, મસૃણ, ચિક્કણ ટગલ ઢગલા અધારા પલ્લવોનો ભાર શિરે લઈ અટવી સ્તબ્ધ થઇ રહી છે તેવાજ જાણે, દીર્ઘકાય વનવૃક્ષસમા પેલા એકાકી દડધારી બ્રહ્મચારી ચિત્રાર્પિત ઉભા છે નિદ્રા-ભગ થતાજ ચોદિશ જોયુ તો એમ લાગ્યુ કે, જાણે કાઇ વિસ્મૃત પ્રદેશ માના આ જીવનના લય થઈ, કાઇ અજાન અદ્ભુત નિદ્રાલોકમા, જનશૂન્ય, નિર્જ્યોત્સ્ન વેતરણીતીરે, મે સ્વપ્ન-જન્મ લીધો છે ફરીને હુ ઉભી થઇ મિથ્યા નમ્ર, સકોચ, ઢીલા વસ્ત્ર ના, ચરણ આગળ સરી પડયા 'પ્રિય, પ્રિયતમે !" શબ્દ મારે કાને પડયા આ ગભીર સબોધન સાથે એક દેહમા જન્મોજન્મની સ્મૃતિ જાગી ઉઠી હુ

બોલ્યા, 'યો યો માર સ્વર્ગ યો મારા જીવનવલ્લભ ' મારા બન્ને બાહુ પહોળા કર્યા વનવૃક્ષઘટામા ચન્દ્ર ડૂબી ગયો પૃથ્વી અધકાર મા પડી સ્વર્ગ અને મર્ત્ય, દેશ અને કાલ દુખ અને સુખ, જીવન અને મરણ, અસહ્ય આનન્દસમોહમા અચેત થઇ ગયા પ્રભાતનુ પ્રથમ કિરણ ફૂટતા, પક્ષીનુ પ્રથમ સગીત સાભળાતા ધીરે ધીરે ડાબા હાથનો ટેકો દઈ ઉઠી, શય્યા પર હુ બેઠી જોયુ તો ઈશ્વર નિરાતે મીઠી નિદ્રા લેતા હતા એમના ઓષ્ઠ ઉપર પ્રભાતની ચન્દ્રકળા સમુ મન્દ સ્મિત ફરકી રહ્યુ હતુ—રજનીના આનન્દનો શીર્ણ અવશેષ જાણે એમના ઉન્નત લલાટપટે અરુણનો પ્રકાશ પડ્યો મર્ત્યલોકમા જાણે નવા ઉદયાચલ પર નવકીર્તિસૂર્યોદયનો પ્રકાશ થશે નિશ્વાસ નાખી શય્યા તજી હુ ઉઠી, એમના સુપ્ત મુખ ઉપર પડતા રવિકિરણની આડ ધીરે રહીને, માલતીલતાગુચ્છનો પડદો નાખ્યો—ચોદિશ પૂર્વપરિચિત પ્રાચીન પૃથ્વી જોઈ માર પોતાનુ મને ફરીવાર સ્મરણ થઈ આવ્યુ, અને પોતાની છાયાથી ભયભીત થઈ નાસતી હરિણીના જેવી હુ, પ્રભાતના પારિજાત પુષ્પથી ઢકાયલી વન-સ્થલી ઉપર ભાગી આવી નિર્જન લતામડપ

નીચે બેસી, અને કમરે મુખ ઢાંકી, રોવાની ઇચ્છા કરી, પણ આંસુ ન આવ્યાં

મદન—

હાય, માનવનન્દિનિ, સ્વર્ગના સુખનો એક દિવસ તોડી તેના આનન્દ વડે ધરણીની એક રાત્રિ ભરી, તારા અધર આગળ મહા મહેનતે મે ધરી, રતિચુમ્બિત, નન્દનવનગન્ધથી મોહિત મધુર શચીના પ્રસાદામૃતનું મે તને પાન કરાવ્યું તોય આ રુદન !

ચિત્રાંગદા—

પણ, દેવ, કોને કરાવ્યું પાન ? કોની તૃષા મટાડી ? પેલું ચુંબન પેલો પ્રેમસંગમ, જે મારા અંગમાં વ્યાપી, આ ક્ષણે વીણાના ઝંકારસમ કંપી ઉઠ્યાં છે, તે તો મારાં નથી બહુ કાલની સાધના વડે માત્ર એક પલક માટે મળેલું એ પ્રથમ મિલન, કોઇએ મને છેતરી, મારી પાસેથી છીનવી લીધું ! મારૂં આ માયા-લાવણ્ય, અતિ પ્રફુલ્લ પુષ્પની પાંખડીઓની માફક, એ ચિરદુર્લભ મિલનની સુખ-સ્મૃતિ લઇને ખરી પડશે પછી અંતરની દરિદ્ર આ સ્ત્રી અહર્નિશ જેહનીએ દરિદ્ર થઇ બેસશે મકરધ્વજ, આ તો આપે મને કોઇ દુષ્ટ રાક્ષસીની સાથે તેની છાયાની માફક, તેની અંગસહચરી કરી,

બડી લીધી છે,—આ તે કેવો શાપ? સતત તૃષ્ણાતુર, લોલુપ ઓષ્ઠને જે ચુમ્બન પ્રાપ્ત થયા તેનું તે પાન કરી ગઈ. તે પ્રેમદૃષ્ટિપાત એવો આગ્રહપૂર્ણ છે કે જ્યાં તે પડે છે ત્યાં તે જાણે વાસનાની રંગિત ચિહ્નરેખા આંકે છે — મારી ગત તપસ્યા કરી રહેલા કૌમાર હૃદયપદ્મ ઉપર તે દૃષ્ટિ રવિકિરણ શા આવી પડી તેને પણ તે રાક્ષસીએ ભુલવી, પોતે લઇ લીધા

મદન—

ત્યારે ગઈ રાત તો તારી વ્યર્થ ગઈ! તારૂં આશાનું હોડકું લગભગ કિનારે આવેલું. શું માત્ર તરંગઆઘાતે પાછું ઠેલાયું?

ચિત્રાંગદા—

ગઇ રાત્ર તો મનમાં કશુંય ન હતું, દેવ! સુખસ્વર્ગ એટલું બધું પાસે આવી ગયું, કે આત્મવિસ્મરણના સુખમાં, તે મને પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ તેની મ ગણના ન કરી. આજ પ્રભાતે, ઉઠી ત્યારથી નિરાશા અને ધિક્કારના આઘાતે, હૃદયના મર્મેમર્મ તૂટે છે રાતની કથા એક પછી એક સાંભરી આવે છે, અને તે તી ચેતના વિદ્યુત્વેદના ઉપજાવે છે. અંતરમાં અને બહાર તે મારી સપત્ની બને છે. હું તે ભૂલી શકતી નથી. મારી કાયા પણ જાણે મારી

સપત્ની થઇ છું. પ્રતિદિવસ તે સપત્નીને સ્વહસ્તે સજાવીને મારું આકાંક્ષાતીર્થ જે વાસરશય્યા, ત્યાં મારે મોકલવી પડશે, સતત તેની સાથે રહી, ઉઘાડી આંખે, તેનો આદર થતો પ્રતિક્ષણ જોવો પડશે. હાય રહેના સાહાગથી અંતર બળે એવો શાપ તે નરલોકમાં બીજા કોને ચોટ્યો હશે? હે અનંગ પાછું લ્યો આપેલું વરદાન

મદન—

જો પાછું લઉં તો છલનાનું આવરણ ખસી જઇ કુસુમપલ્લવહીન, હેમન્તની હિમશીર્ણ-લતા જેવી તું અર્જુન સમક્ષ શું મોં લઇ ઊભી રહેશે? પ્રથમ આનન્દનો જરા ઘુંટડો પાઇ તેના મુખ આગળથી સુધાપાત્ર ખેંચી લઇ ભૂમિ ઉપર ચૂરી નાખશે તો તે કેવા આઘાતથી ચમકી ઉઠશે, તારા તરફ તે કટલા ક્રોધથી જોશે?

ચિત્રાંગદા—

દેવ તેયે બહેતર છે! આ કપટવેશધારી હું કરતા તો તે **વેશ વિનાની** હું શતગણી શ્રેષ્ઠ છું. હું તેમની આગળ પ્રગટ થઇશ, પછી જો તેમને ઠીક ન લાગે અને તિરસ્કારપૂર્વક મને તજી ત ચાલ્યા જાય અને

મારી છાતી ફાટી માક મગણ થાય તો પણ હુ,
હુ તો રહીન ન્દ્રિસખા, એમ પણ બહેતર છે

વસન્ત—

મારી વાત તો સાભળ ફૂલ પૂરા ફુટી રહ્યા પછી જ ફળ નીપજે છે યથાકાળે, તાપક્લિષ્ટ તારા લાવણ્યની પાખડી આપોઆપ ખરી પડશે ત્યારે તુ તારા ખરા ગૌરવમા પ્રગટ થશે, પછી તને નીરખીને અર્જુન પોતાને નૂતન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ માનશે બહેન જા જા પાછી તમારા યૌવનઉત્સવમા !

- - -

અર્જુન અને ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

શું જુઓ છો? વીર

અર્જુન—

પુષ્પવૃન્ત લઈ કુળી અંગુલિથી તમે માળા ગુંથી રહ્યા છો તે જોઉં છું નિપુણતા અને ચારુતા, એ બહેનની જોડલી, જાણે ચંચળ ઉલ્લાસમાં, તમારી અંગુલિનાં ટેરવાં ઉપર, લીલા કરી રહી છે જોઉં છું અને વિચાર કરું છું

ચિત્રાંગદા—

શો વિચાર કરો છો?

અર્જુન—

હું વિચારું છું, પ્રિય, કે તું એવીજ સુન્દર

રીતે તારા હળવા હાથે, મારા પર્યટનના દિવસોને, તારા ફક્ત સ્પર્શના રસ સરસ કરી, તેની પણ એક એવીજ માળા ગૂંથીશ, અને તે અમર આનન્દમાળા કંઠે ધરી હું પાછો ગૃહે ન ચરીશ

ચિત્રાંગદા—

આ પ્રેમનું ગૃહ ક્યાં?

અર્જુન—

ગૃહ નથી ત્યારે ?

ચિત્રાંગદા—

નથી ગૃહે લઈ જશો ? ગૃહની તો વાત જ ના કરો ગૃહ ચિરકાલનું છે જે કાંઈ ચિરસ્થાયી હોય તેને જ તમે ગૃહે લઈ જજો વનકુસુમ જ્યારે મુકાશે ત્યારે ગૃહમાં તેની અવગણના કરી, કયારે પાષાણભૂમિ ઉપર ફેંકી દેશો ' તેના કરતાં તો અરણ્યના અંત પુરમાં,—જ્યાં નિત્ય નિત્ય કુસુમાંકુરો કરમાય છે, પલ્લવ પડે છે ફળ ઝરે છે કુસુમદલ ખરે છે, અને ક્ષણે ક્ષણે જ્યાં કેટલીએ એવી ક્ષણિક કળિઓ ફૂટે છે અને તૂટે છે, જ્યાં આવાં અનેક અનેક સુખની સમાપ્તિ થાય છે, ત્યાં— દિનાન્તે મારી લીલા સમાપ્ત થયે, હું ખરી જઈશ કોઈના મનમાં કશો ખેદ થશે નહિ

અર્જુન—

બસ એજ ?

ચિત્રાંગદા—

હા એજ બીજું કશું નહિ વીરવર, એમાં દુઃખ શાનું ? આલસ્યના સમયમાં જે સારું લાગે તેને, આલસ્યના સમયમાં જ પૂરું ભોગવી લો. સુખને એ સમય ઉપરાંત ક્ષણ પણ વધારે પકડી રાખો તો તે દુઃખમાં જ પલટાવાનું જે છે તે જ લો. જેટલી લણ છે તેટલી લણું રાખો. કામનાના ઉદયકાળે જે જેટલું ઇચ્છ્યું હોય તેનાથી વિશેષની, તૃપ્તિના અવસાનકાળે આશા કરો નહિ.

દિવસ વીત્યો છે કંઠે ધારણ કરો આ માળા. મારા શ્રાન્ત શરીરને તમારા બાહુમાં ખેંચી લો, હે વીર ! આપણા અધરના સુખ-સંમિલનમાં મિથ્યા અસંતોષ ગળી જઈ શાન્તિ પ્રસરો. આવો, પ્રણયના સુધામય ચિર-પરાજયમાં આપણે બંને એકબીજાના બાહુબન્ધમાં બન્દી થઈએ.

અર્જુન—

સાંભળ, વહાલી, વનાન્તની પાર દૂર દેવાલયમાં આરતિના શાન્તિશંખ વાગી ઉઠ્યા.



મદન અને વસન્ત

મદન—

હું પંચશર છું, મિત્ર, મારા એક શરે છે હાસ્ય, એક શરે છે અશ્રુ, એક શરે છે આશા એક શરે છે ભય અને એક શરે છે વિરહ મિલન, આશા, ભય દુઃખ, સુખ,—એક સાથે લાગ્યા

વસન્ત—

હું થાક્યો છું, મને જરા ઠરવા દો હે અનંગ તમારા રણરંગને સાંગોપાંગ ઉતારો ગતદિવસ જાગૃત રહી તમારા અગ્નિને મારે ક્યાં સુધી પંખો નાખ્યા કરવો પડશે ? મહી મહી નિદ્રા મારી આંખો ઘેરે છે, પંખો પડી જાય છે અને અગ્નિ-પ્રકાશ ઉપર ભસ્મ છવરાઈ જાય છે ચમકીને જાગી નવી ફૂંકે તેનો

પ્રકાશ ફરી ચમકતો કરૂ છુ આ વેળા તો મને વિદાય દે

મદન—

હુ જાણુ છુ જ કે તમે નિત્ય અસ્થિર છો—સદાય નાદાન નિત્ય છુટે દોર પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ઉપર તમારી લીલા કરી ગયા છો અત્યત શ્રમ લઇ અને બહુ કાલક્ષેપ કરી તમે જેને સુદર કરી મૂકો છો તેને પલકમા ધૂળ મેળવતા, તમે પાછુ ફરી જોતા નથી પણ હવે વધારે દિવસ રહ્યા નથી આનન્દચચળ દિવસો તમારી પાખના સુસવાટે શુષ્ક પર્ણવત ચપ ચપ ઉડી જાય છે હર્ષ–અચેતન વર્ષ પુરૂ થવા આવ્યુ છે

— ----

અરણ્યમાં

અર્જુન

અર્જુન—

પ્રભાતે નિદ્રામાંથી જાગતા જાણે મને સ્વપ્નોમાંથી એક અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થયું તે રત્નને રાખવાનું, આ પાર્થિવ મૃત્તિકામાં સ્થાન નથી તેને જેમાં જડી રખાય એવું કિરીટ નથી, જેમાં તેને પરોવી રખાય એવું સૂત્ર નથી તેને તજુ એવો હું અધમ નથી અહર્નિશ તેના ગ્રહણમાજ રોકાયલો મારો ક્ષત્રિયમાડું કર્તવ્ય વિમુખ થઈ ગયો છે

(ચિત્રાંગદા પ્રવેશ કરે છે)

ચિત્રાંગદા—

શો વિચાર કરો છો ?

અર્જુન—

આજે મારા મનમા મૃગયાના વિચાર ઘોળાય છે જૂઓને ડુંગરાઓ ઉપર વરસાદ કેવો ધોધમાર વરસી રહ્યો છે અરણ્ય ઉપર ઘનઘોર છાયા ઝઝૂમી રહી છે મસ્ત ઝરણુ, પોતાના ઘુઘવાટથી તટના પ્રતિરોધનો ઉપહાસ કરે છે યાદ આવે છે કે, આવા વર્ષાના દિવસો-મા અમે પાચે ભાઇઓ ચિત્રક વનમા શિકારે જતા વાદળની ઘટાના સ્નિગ્ધ અધકારમા સારો દિવસ અમે ઉલ્લાસમા ગાળતા, મેઘની ઝીણી ઝીણી ગર્જના સાથે અમારા હૃદય નાચી રહેતા, ઝરમર ઝરમર ટપકતા વરસાદને લીધે, અને ઝરણાના કલરવને લીધે મૃગલાઓને અમારો સાવધાન પગરવ સભળાતો નહિ પથપક પર પોતાની નખચિન્હરેખા મૂકી જઈ, ચિત્તાઓ તેમની ગુહાનો અમને પત્તો દઇ જતા, વનભૂમિ કેકારવથી ગાજી રહેતી, મૃગયા પૂરી થયે, વર્ષાના સૌભાગ્યગર્વથી ઉભરાઈ જતી નદી અમે પાચે શરત કરીને તરી જતા તેવા શિકારે જવાનો મને ચળવળાટ થાય છે

ચિત્રાંગદા—

હે શિકારી, જે શિકારનો આરમ્ભ કર્યો

છે તેને તો પ્રથમ ત્રેિ થવા દો શું તમને ખાતરી છે કે આ સુવર્ણ માયામૃગી આપના હાથમાં પૂરેપૂરી આવી ગઈ ? ના રે, ના ! એ વન્યહરિણી પોતે પોતાને કબજે રાખી શકતી નથી, પલકવારમાં તે કોણ જાણે ક્યારે સ્વપ્નવત્ છટકી જાય છે એકાદ ક્ષણની લીલા એ સહી શકે ચિરકાળના બન્ધન વહી શકે નહિ જુઓની વાયુ અને વૃષ્ટિની કેવી લીલા મચી રહી છે—શ્યામ વર્ષા પવનની પીઠમાં પલકમાં હજારો તીર છેકે છે છતાં તે દુર્ધર્ષ મૃગ અક્ષત, અજિત મસ્તાનો ધસ્યો જાય છે,— મારી અને તમારી લીલા, પણ નાથ, આવીજ છે, આજ વર્ષાના દિવસ,— ચપળાનો શિકાર પ્રાણ અકારા કરીને કરશો તમારા ભાથામાં જેટલા શર છે, તમારી પાસે જેટલા અસ્ત્ર છે, તે એકાગ્ર રીતે સામટા વરસાવશો કદી અંધકાર હોય છે તો કદી ક્ષણમાં પ્રકાશના ચમકારા થાય છે કદી ઝરમર મેહ વર્ષે છે તો કદી વીજળીના કડાકા થાય છે માયામૃગી મેઘાચ્છન્ન જગત મહી નિરંતર નિરંકુશ દોડતી રહે છે

મદન અને ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

હે મન્મથ, નથી જણાતું, આપે મારા રંગેરંગમાં શું ભરી દીધું છે? મારા લોહીમાં મળી જઇ, જલદ મદિરાની માફક, તેણે મને ઉન્મત્ત કરી મૂકી છે પોતાના ગતિગર્વથી મત્ત થયેલી મૃગી હું મુક્તકેશે, ઉચ્છૃંખલ વેશે, આખી પૃથ્વી ઉપર દોડાદોડ કરી રહી છું, ધનુર્ધર ઘનશ્યામ—મારા શિકારીને થકવી નાખી તેમની આશા હતપ્રાય કરી છે, અને તેમને માર્ગે માર્ગે, વને વને, ભટકાવી રહી છું વિજયના નિર્દય આનન્દમાં, કૌતુકથી હાસ્ય કરૂં છું આ રંગનો ભંગ કરવાથી હું ડરૂં છું, જો એને ક્ષણવાર સ્થિર થાઉં તો, હૃદય આંસુથી ભરાઇ ફાટી જાય

મદન—

રહો રહો એ ત્ગનો ભગ કરશો મા એ રગ તો મારો છે ફુટવા દો બાણુ અને તુટવા દો પ્રાણ આજ નવીન વર્ષામા, અરણ્ય મહી મારી મૃગયા મચી છે અગ એને થકી નાખો થકવી, કરો એને પરાનત બાંધો એને દૃઢપાશમા, દયા ના કરો હસી હસીન એને ઢીલો કરી નાખો અમૃત અને વિષ પાયેલા તીક્ષ્ણ વાગબાણ છોડો એના હૃદય પર, શિકારમા ન હોય દયાન સ્થાન

અર્જુન અને ચિત્રાંગદા

અર્જુન—

કોઇ ભવન નથી તમારૂં પ્રિયે જ્યાં વિરહ-દુઃખે તમારાં પ્રિય પરિજન કલ્પાન્ત કરી રહ્યાં હોય? નિત્ય સ્નેહ-સેવાથી સુધામય કરી રાખેલો જે આનન્દપુરીનો પ્રદીપ તમારા અરણ્યમાં આવી રહેવાથી હોલાઈ ગયા હોય? તમારા બાળપણના સ્મરણો જે સ્થાને રુદન કરતાં પહોંચે એવું સ્થાન નથી કોઇ?

ચિત્રાંગદા—

આ પ્રશ્ન શા? શું ત્યારે મઝા પૂરી થઈ? તમે દેખો છો તેજ હું છું તેથી વિશેષ પરિચય આપું એમ નથી પ્રભાતે કિંશુકપલ્લવની અણી ઉપર જે હિમબિન્દુ ડોલે છે તેને કાંઇ નામઠામ હોય છે? એની પાસે કાંઇ પરિચય

મળે છે ' તમે જેને ચહાઓ છો તે પણ એવીજ એક હિમકણિકા છે—નામઠામ વિનાની

અર્જુન—

પૃથ્વી ઉપર એને કાંઈ બંધન નથી ? શું પૃથ્વી ઉપર ભુલું પડેલું એક સ્વર્ગબિન્દુ માત્ર છે એ ?

ચિત્રાંગદા—

માચેજ માત્ર પલકવારજ અગણ્યના કુસુમને એણે પોતાની ઉજ્જવલતા આપી છે

અર્જુન—

તેથીજ 'તુ ખોવાઇ ખોવાઇ' એમ, પ્રાણ સદા પુકારી રહ્યા છે નથી થતી તૃપ્તિ કે નથી વળતી શાન્તિ સુદુર્લભે આવ, મારી વધારે અડોઅડ આવ બીજા મનુષ્યોની જેમ નામ ધામ, ગોત્ર, ગૃહ દેહ મન, વાચા સહસ્ત્ર બંધનોમા, તુયે બંધા કે ચોબાજુથી તારો સ્પર્શ કરૂ અને અખંડ નિર્ભયતામા હુ વાસ કરૂ તારે નામ નથી ? ત્યારે હૃદયમંદિર મહીં કયા પ્રેમમન્ત્રે તારા જાપ જપીશ ? ગોત્ર નથી ? ત્યારે કયા મૃણાલે આ કમળ પકડી રાખીશ ?

ચિત્રાંગદા—

ના, નથી, નથી—જેને બાંધવા ઇચ્છો

છો તેણે ક્યાય બધન જાણ્યા નથી તે કેવળ મેઘની સુવર્ણપ્રભારૂપ કુસુમની ગધરૂપ, તરગની લીલારૂપ છે

અર્જુન—

આવાને જે ચહાય તે તો અભાગીજ હોય ! પ્રિયે, ધરો મા પ્રેમીને આકાશકુસુમ સુખમા તેમ દુ ખમા, સારે તેમ નરસે દિવસે છાતી સરસુ ચાપી રખાય એવુ કાઈ ધન તેને આપો

ચિત્રાગદા—

હજી વર્ષ તો પૂરૂ થયુ નથી એટલામા જ કટાળ્યા ? હાય હાય, હમણા જ હુ સમજી કે પુષ્પનુ સ્વલ્પ આયુષ્ય તે દેવનો આશીર્વાદ જ છે ગત વસન્તના પુષ્પ સાથે આ મોહનતનુ ખરી પડયુ હોત તો તેનુ મરણ ધન્ય થાત વધુ દિવસ નથી રહ્યા પાર્થ ! જે કાઈ રહ્યા છે તેટલા દિવસમા તમારી તૃષા તૃપ્ત કરી આનન્દ-મધુ ધરાઈ ધરાઈ પી લો પછી પેલો મધુ-તરસ્યો ભમરો કાલ સાજે આપણે ચુટી લીધેલા માધવી પુષ્પની આશે આશે ભમતો હતો તેમ ફરી ફરીને નાગી સ્મૃતિની માયા-જાળમા વારવાર આવશો નહિ

વનવાસીઓ અને અર્જુન

વનવાસી—

હાય હાય અમારુ કોણ રક્ષણ કરશે ?

અર્જુન—

કેમ, શુ છે ?

વનવાસી—

ઉત્તરના પહાડોમાથી ચોરોના ધાડેધાડા ચોમાસાના જલધોધ પ્રમાણે ગામનો નાશ કરવા તૂટી પડયા છે

અર્જુન—

આ રાજ્યમા કોઈ રક્ષક નથી ?

વનવાસી—

રાજકુમારી ચિત્રાગદા દુષ્ટોનુ દમન હતા તેમના ત્રાસને લીધે યમભય સિવાય રાજ્યમા બીજો કોઈ ભય નહતો સાભળ્યુ છે કે તે તો

અજ્ઞાત ભ્રમણવ્રત લઈ તીર્થપર્યટને ગયા છે

અર્જુન—

ત્યારે શું આ રાજ્યનો રક્ષક કોઈ રમણી છે ?

વનવાસી—

એક દેહે તે, અનુરક્ત પ્રજાજનના માતા કહો તો માતા અને પિતા કહો તો પિતા, બન્ને છે સ્નેહમા તે રાજમાતા અને શૌર્યમા યુવરાજ છે

(જાય છે)

(ચિત્રાંગદા પ્રવેશ કરે છે)

ચિત્રાંગદા—

શો વિચાર કરો છો, નાથ ?

અર્જુન—

રાજકન્યા ચિત્રાંગદા કવા હશે તેનો વિચાર કરુ છુ દરરોજ અનેક મુખે તેમની નવી નવી અપૂર્વ વાતો સાભળુ છુ

ચિત્રાંગદા—

અરે, એ તો કુત્સિત, કુરૂપ છે આવી વક્ર ભ્રૂકુટિ નથી તેની, તેમ નથી તેની કીકી આવી કાળી કામણગારી તેના કઠિન સબળ બાહુને ગમે તે લક્ષ્ય વીંધતા આવડે છે, પણ નથી

આવડતુ તેને આના સુકોમલ નયનપાશમા વીર હૃદયને બાધતા

અર્જુન—

પરતુ મે તો સાભળ્યુ છે કે સ્નેહમા તે સ્ત્રી છે અને શૌર્યમા તે પુરુષ છે

ચિત્રાંગદા—

અરેર, એ જ તેનુ મન્દભાગ્ય છે સ્ત્રી જ્યારે કેવળ સ્ત્રી હોય, કેવળ ઘરણીની શોભા-રૂપ કેવળ પ્રકાશરૂપ કેવળ સ્નેહરૂપ હોય,— અનેક સુમધુર વિભ્રમ અને નાના પ્રકારના લાડ કરતી, ક્ષણે ક્ષણે ઢળી વળગી, વીટળાઇ હસી, રડી, સેવાથી અને સ્નેહથી ઢાકી દઈ સદાય જોઈ રહે, તો જ તેનો જન્મ સાર્થક છે તેને કીર્તિ વીર્ય પાડિત્ય શા ખપના છે? હે પૌરવ, આજ વનમાર્ગ પાસ આજ પૂર્ણા તીરે, એજ દેવાલયમા તમે તેને કાલે જોઇ હોત તો, હસીને ચાલ્યા જાત હાય હાય, સ્ત્રીના સૌન્દર્ય ઉપર, આજ એટલી બધી અરુચિ થઈ ગઇ છે કે સ્ત્રીમા પૌરુષનો સ્વાદ શોધવા નીકળ્યા છો'

આવો નાથ જુઓ પર્વતની ગુહા આગળ પેલી ઘટ્ટ છાયા, ત્યા તેને ઝરણાની ફરફરથી ભીંજવી કઈક પીળી, કઈક શ્યામવર્ણી કુળી

ફુળી કુપળો તોડીને મે આપણે માટે મધ્યાહ્ન-શય્યા બિછાવી રાખી છે ગાઢ પલ્લવની છાયામા બેસી, કપોત ક્લાન્ત કંઠે આર્ત સ્વર કરે છે "વેળા જાય છે," "વેળા જાય છે" ત્યા, છાયા તળેથી નદી કલકલ રવે વહી રહી છે શિલાના પડેપડ ઉપરની સરસ, સુસ્નિગ્ધ જલાર્દ્ર, શ્યામલ શેવાલ કોમળ અધર વડે નયનને ચુબન કરે છે ચાલો નાથ તે વિરલ વિરામસ્થાને

અર્જુન—

આજ નહિ પ્રિયે

ચિત્રાગદા—

કેમ નાથ?

અર્જુન—

સાભળ્યુ છે કે ગામનો નાશ કરવા ચોરનુ ધાડુ આવે છે ભયભીત જનોની વહારે ધાઇશ હુ તો

ચિત્રાંગદા—

તેની ચિંતા કરવા જેવુ નથી, પ્રભુ તીર્થ-યાત્રાએ જતી વખતે રાજકુમારી ચિત્રાગદા દશે દિશાએ હોશિયાર પહેરગીરો બેસાડી ગઇ છે ભયના સર્વ માર્ગ બહુ વિચાર કરી બધ કરી ગઇ છે

અર્જુન—

તોય કરો પ્રિયે, આજ્ઞા મારું કર્તવ્ય બજાવી હું પાછો વળીશ આ ક્ષત્રિયબાહુ બહુ દિવસ થયા આળસુ પડ્યા રહ્યા છે સુમધ્યમે, ક્ષીણકીર્તિ એ ભુજ દ્વયને પુન નવીન ગૌરવથી શોભાવી તારા મસ્તક નીચે જતન કરી રાખીશ ત્યારે જ થશે તે તારે યોગ્ય ઉપધાન

ચિત્રાંગદા—

ન જવા દઉં તો ? બાંધી રાખું તો ? ભુજ-બંધ તોડીને જશો ? જાઓ ત્યારે પરંતુ યાદ રાખજો કે વતા એકવાર તૂટી તે ફરી બંધાતી નથી તૃપ્ત થયા હો તો જાઓ, હું મના નથી કરતી, પણ જો તૃપ્ત ન થયા હો તો તો યાદ રાખજો કે ચંચળ સુખલક્ષ્મી કોઈને માટે બેસી રહેતી નથી, તે કોઈની સેવાદાસી નથી તેની સેવા કરે છે સૌ નરનારી, જેટલા દિવસ પ્રસન્ન થઈને રહે તેટલા દિવસ સૌ ભયમાં ને ભયમાં રાતદિવસ તેની નજર રાખે છે સુખ-કલિકાને પડતી મૂકી જશો પણ કર્મક્ષેત્રમાંથી સન્ધ્યાકાળે પાછા વળતાં તેની પાંખડી વેરાઈ ગયેલી, ધૂળમાં ખરી પડેલી તમે જોશો, ત્યારે તમારાં સૌ કર્મ તમને વ્યર્થ લાગશે તમારા

જીવનમા સદાકાળ એક અતૃપ્તિ જાગતી રહેશે આવો, નાથ, બેસો કેમ આજે આટલા વ્યગ્રચિત્ત છો? કોના વિચાર મનમા ઘોળાય છે? ચિત્રાંગદાના? આજ તેનુ આવડુ ધનભાગ્ય!

અર્જુન—

વિચારુ છુ કે એ વિરાંગનાએ શા અર્થે આવા કઠોર વ્રત આદર્યાં છે? તેને શી ન્યૂનતા છે?

ચિત્રાંગદા—

તેને શી ન્યૂનતા છે! હતુ જ શુ તે અભાગિની પાસે? તેના વીર્યે તો ચોમેર અભ્રભેદી સુદુર્ગમ દુર્ગ બની તેના મર્મ કરતા હૃદયને ઘેરી રાખ્યુ હતુ રમણી તો સ્વભાવે જ અન્તર્વાસિની છે, પોતામા જ તે ગુપ્ત રહે છે, આ હૃદયનુ પ્રતિબિમ્બ દેહની શોભામા પરતુ ન હોય તો કોણ તેને જોઈ શકે? તેને શી ન્યૂનતા છે! અરુણ-લાવણ્ય-લેખા વિનાની ચિર-નિષ્પ્રભ ઉષા શી જે રમણી શૈલશિખરના શૃંગ ઉપર, શતપટ તિમિરથી ઢંકાયલી એકલી એકલ-વાયી બેસી રહે તેને શી ન્યૂનતા! રાખો, રાખો, હવે એની વાત! તેનો ઇતિહાસ પુરુષના કર્ણને કદી મધુર લાગે તેવો નથી

અર્જુન—

તોયે બોલો મારી શ્રવણ-લાલસા વધતી જાય છે તેના હૃદયની મને મારા હૃદયમાં ઝાંખી થાય છે હુ જાણે, મધ્યરાત્રિએ કોઈ અદ્‌ભુત સ્થાને જઈ ચઢેલા પ્રવાસી જેવો છુ, નદી, ગિરિ, વનભૂમિ નિદ્રસ્થ જણાતા હોય શુભ્ર અટારીઓ અને ઘુમ્મટોવાળી નગરી છાયા જેવી ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હોય, દૂરથી સાગરનુ ગર્જન માત્ર સભળાતુ હોય, અને જેમ તે પ્રવાસીને એમ થયા કરે કે ક્યારે પ્રભાત ફૂટે અને મધુ માન્દર્ય સ્પષ્ટ જોઉ, તેમ હુ પણ ઉત્સુક હૃદય તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છુ બોલો બોલો, સાભળુ તની કથા

ચિત્રાંગદા—

હવે વળી વધુ શુ સાભળશો ?

અર્જુન—

હૂ તેને અશ્વારૂઢ થયેલી ગર્વથી વામ કરમા લગામ અને દક્ષિણ કરમા ધનુષ્ય ઝાલી, નગરની વિજયલક્ષ્મીશી પીડિત પ્રજાજનને અભયદાન દેતી જોઉં છુ ગાજાનો મહિમા રકના સાકડા મારમા પ્રવેશ કરતા નાનમ માને છે, ત્યા તે માતૃરૂપ ધરી દયા ફેલાવી રહી છે સિહણ શી તે, પોતાના વત્સગણનુ ચોમેરથી રક્ષણ

ફરી રહ્યા છે, રાત્રની મગરૂર નહિ કે તેના પાસે ફરકે મુક્તલજ્જ, નયહીન, પ્રસન્નહાસિની તે, જગદ્ધાત્રી દયાશી, વીર્યસિંહ ઉપર સવાર થઇને ફરે છે એ રમણીના સુન્દર બાહુને વિષે જે સહજ બળસ્વાધીનભાવે વિરાજે છે તેની આગળ ખણખણતા કંકણ કાંઇ વિસાતમા નથી અયિ વરાંગને, બહુ દિન થયા કર્મશૂન્ય થયેલો મારો પ્રાણ શિશિરની દીર્ઘ નિદ્રામાથી જાગ્રત થયેલા ભુજંગની માફક અશાંત થઇ ઉછળી રહ્યા છે ચાલો ચાલો આપણે બન્ને મસ્ત અશ્વો ઉપર સવાર થઇ સાથે સાથે છૂટીએ મહાવેગે દીપ્ત જ્યોતિર્બિમ્બના જોડલા શા આ રૂંધતા વાતાવરણમાથી આ સપ્ત પુષ્પગંધની મદિરાથી નિદ્રાવનઘોર અરણ્યના ગાઢ અન્ધારમાથી નાશી છુટીએ

ચિત્રાંગદા—

હે કૌન્તેય, આ લાલિત્ય, આ કોમળ ભીરુતા, સ્પર્શદુઃખથી સંકોચાતા શિરીષ સરખુ સુકુમાર આ રૂપ, છિન્ન કરી, પારકા વસ્ત્રની માફક તિરસ્કારથી તજી દઇ, ધૂળમા રોળી દઉ તો તે ક્ષતિ રહેવાશે તમથી? કામિનીની કપટકળા અને માયામન્ત્ર દૂર કરી દઇ, કેવળ અડગ હૃદયબળથી સીધી ટટ્ટાર ઉભી રહું —

વાયુના હિન્દોલ સહેજ હળી સુંદર ડોલતા પર્વતના તેજસ્વી તરુણ તરુ જેવી, પરંતુ નહિ કોઇ સદાય લૂલી લતિકા સમી—તો શું પુરુષની દૃષ્ટિને તે ગમશે? જવાદો જવાદો, હવે, તેના કરતાં તો આજ ઠીક છે મારું એ દિવસનું બહુમૂલું ધન—આ યૌવન, અતિ-યત્નપૂર્વક શણગારી હું આપની પ્રતીક્ષા કરતી બેસી રહીશ, અવસર જ્યારે તમે પાછા આવશો ત્યારે મારા અમૃત દેહપાત્રમાં છલોછલ ભરી આપને પાન કરાવીશ, પી પીને ધરાઓ ત્યારે કામ શોધવા ચાલ્યા જજો. હું જૂની થાઉં ત્યારે મને જ્યાં સ્થાન આપશો ત્યાં પડી રહીશ. રાત્રિની ક્રીડા-સહચરી દિવસની કાર્ય-સહચરી થાય, વામ બાહુસમ દક્ષિણ બાહુની સતત અનુચરી થઇ રહે, તો શું તે આપના વીર હૃદયને રુચશે?

અર્જુન—

હું તારું રહસ્ય સમજી શકતો નથી. આટલા દિવસ થયા છતાંયે જાણે એ શોધ્યું જડતું નથી. સદા ગુપ્ત રહી, જાણે તું મને છેતરે છે, જાણે કોઇ દેવીશી, પ્રતિમામાં અંતર્હિત રહી તું મને અમૂલ્ય ચુંબનરત્નનું અને આલિંગન-સુધાનું દાન કરે છે. તું પોતે કોણ [illegible]ની

નથી, લેતી નથી અગહીન શબ્દહીન પ્રેમ પ્રતિક્ષણે અંતરમાં પરિતાપ જગવે છે તેજસ્વિનિ તારો કાંઈક પરિચય મહી મહી તારી વાતોમાંથી મને મળે છે તેના આગળ તારો આ સૌન્દર્યરાશિ મને કેવળ માટીની મૂર્તિ લાગે છે, કોઈ નિપુણ ચિત્રકારે ચિતરેલી જવનિકા લાગે છે મહી મહાથી તારી ખિન્ન દૃષ્ટિના અગમ્ય ઊંડાણમાં પોતાના અર્થની વિડંબના કરતા તારા વિનોદમય શબ્દોમાં તારા સમાધિમ લાવણ્યનું અવગુંઠન તોડી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા કોઈ આત્માની ઝાંખી થાય છે તારા ઉજ્જવલ હાસ્યમાં નર્યાં અશ્રુ વાસ કરી રહ્યાં છે મહી મહીથી તે છલકાઈ જાય છે જાણે ઘડીમાં અવગુંઠન તૂટીને ફાટી જશે ભક્ત પાસે પ્રથમ તો ભ્રાન્તિ જ મનોહર માયારૂપ ધારણ કરી આવે છે, સત્ય તો, ત્યાર પછી જ, ભૂષણની ઉપાધિ રહિત પ્રકટ થાય છે—અંતરમાં અને બહાર પ્રકાશ પાડતું જ્યાં છે તે **સત્ય** તારામાં? **આપ મને તે સત્ય. મારામાં જે સત્ય હોય તે તું લે.** બસ મિલન તો ત્યારે જ થશે—ચિરકાલીન, શ્રાન્તિહીન પણ પ્રિયે, આ આંસુ શાને?

કરતાંકે મુખ કેમ ઢાંકે છે? આ વ્યાકુળતા શી? પ્રિયતમે મેં તને દુભવી? ચાલ ત્યારે જવાદે એ વાત એ તારા મનોહર રૂપને જ મારા પુણ્યનું ફળ સમજીશ આ યૌવનયમુનાની પેલે પારથી વસન્તસમીર સાથે સરી આવતું સંગીત જે મંદી મંદીથી સંભળાય છે તેને જ મારૂં ધનભાગ્ય માનીશ આ મારી વેદના, સુખથી અધિક સુખ આશાથી અદકી આશા, હૃદય કરતાંએ મોટી હોય હૃદયમાં સમાતી નથી, તેથી જ તે હૃદયવ્યથા હોય એમ લાગે છે, પ્રિયે

મદન, વસન્ત અને ચિત્રાંગદા

મદન—

આજ છેલ્લી રાત ?

વસન્ત—

આજની રાત પૂરી થયે તારી અંગ-શોભા વસન્તના અક્ષય ભંડારમાં પાછી જશે, પાર્થની ચુંબનસ્મૃતિ ભૂલી જઈ, તારો અધરરાગ, લતિકા ઉપરના બે નવકિસલયમાં ફૂટશે, તારા અંગનો વર્ણ, અનેક શ્વેત પુષ્પોમાં નવજીવન પામી, નવી જાગૃતિની સાથે, સ્વપ્ન પ્રમાણે, ગતજન્મની કથા વિસરશે

ચિત્રાંગદા—

હે અનંગ ! હે વસન્ત ત્યારે આજ રાત્રે લુપ્ત થનાર મારા આ રૂપ પાછલી રાતની

હોલાતી દીપશિખાના અંતિમ ઝબકારાની માફક,
અતિ ઉજ્જ્વલ પ્રકાશથી ઝબકી ઉઠે એમ કરો

મદન—

જા, તેમ થશે મિત્ર, ત્યારે દક્ષિણ પવન ખુબ જોસથી ફુકો યૌવનનો મન્દ પડેલો સ્રોત, નવીન ઉલ્લાસે, અંગે અંગે પુન ઉછળી રહો આજ મારા પંચ પુષ્પશરથી રાત્રિની નિદ્રા ભેદી એકમેકના બાહુપાશમા બંધાયલા તે બન્ને પ્રેમીઓના દેહ ભોગવતી તટિનીના ઉછળતા તરંગોમા ઝબોળીશ

શેષ રાત્રિ

અર્જુન અને ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

પ્રભુ, પીધી છે તૃષા ? આ સુલલિત, સુગઠિત નવનીતસમા મૃદુ સૌન્દર્યમાં જે સુગન્ધ હતી, જેટલું મધુ હતું તે સઘળાનું કરી લીધું પાન ? હવે કાંઇ રહ્યું છે બાકી ? છે કાંઇ અપેક્ષા હજી ? ખાલી થઇ ગયું મારું સર્વસ્વ ?– નહિ, નહિ, પ્રભુ ! સારું નરસું કાંઇક તો બાકી રહ્યું છે તેનો આજે ભોગ ધરીશ

પ્રિયતમ, આપને ઠીક લાગ્યા એમ માની આ સૌન્દર્યપુષ્પો અનેક સાધના સાધી સ્વર્ગો દ્યાનમાંથી ચૂંટી લાવી આપના ચરણકમલે મેં ધર્યા હતા પૂજા જો પરિપૂર્ણ થઇ હોય તો આજ્ઞા કરો, પ્રભુ, નિર્માળ મન્દિર બહાર ફેંકી દઉં હવે કરો પ્રસન્નદૃષ્ટિ આપની સેવિકા ઉપર

જે પુષ્પથી મે આપની પૂજા કરી છે, તે પુષ્પ જેવી સુમધુર સુકોમળ, સર્વાંગસુંદર તો હુ કદાપિ નથી જ મારામા દોષ છે, ગુણ છે, પાપ છે, પુણ્ય છે વળી દૈન્ય પણ છે, અને છે વળી આજન્મની ઘણીયે અતૃપ્ત તૃષા હુ તો સસારપથે એક પ્રવાસિની છુ, મેલા છે મારા વસ્ત્ર, ઉઝરડા પડ્યા છે મારા ચરણે ક્યાથી મળે મને કુસુમલાવણ્ય એ ઘડીના જીવનની નિષ્કલક શોભા પરતુ મારી પાસે છે એક **અક્ષય, અમર, રમણી-હૃદય.** દુખ, સુખ, આશા, ભય લજ્જા, દુર્બળતા—ધૂળવાળી ધરણીની કુખે પાકેલા આ સન્તાનમા કેટલો ભય, કેટલી વ્યથા કેટલો પ્રેમ સઘળા એક સાથે ભેગા થયા છે તેનામા એક સીમાહીન અપૂર્ણતા છે—અનન્ત અને ઉદાત્ત કુસુમસૌરભથી તૃપ્ત થયા હો તો હવે કરો કૃપાદૃષ્ટિ આ જન્મ-જન્માન્તરની સેવિકા ઉપર

સૂર્યોદય

(અવગુંઠન રહિત)

હું રાજકુમારી ચિત્રાંગદા છું સાંભરે છે આપને, એક દિવસ તે સરોવરતીરે, શિવાલય મા એક સ્ત્રી આપની સમક્ષ આવી હતી તેની રૂપહીન કાયા ઉપર અનેક આભરણોનો ભાર ભરીને તે લાજવિનાની કોણ જાણે શું શું બકી ગઇ હતી ! પુરુષોચિત રીતે તેણે પુરુષની આરાધના કરી હતી આપે તેને તરછોડી હતી એ ઠીક જ કરેલું જો તે સામાન્ય નારી–રૂપમા આપે તેનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો તેનું હૃદય મરણ પર્યન્ત અનુતાપથી પ્રજળ્યા કરત પ્રભુ હું તેજ સ્ત્રી છું પણ રીતે તો હું તે સ્ત્રી નથી તે તો હતો મારો અધમ કપટવેશ ત્યાર પછી વસન્તના વરદાનથી મને એક વર્ષ

મારે અદ્‌ભુત સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત થયું તેની કલ્પનાના ભારે આપના વીર હૃદયને મેં થકવી નાખ્યું તે પણ હું નથી

હું ચિત્રાંગદા છું નથી હું દેવી, કે નથી હું કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેવીયે હું નથી, તેમ અવગણના કરી પછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યા કરો તેવીયે હું નથી સંકટના પંથમાં મને આપની પાસે રાખો, આપની ગૂઢ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો, આપના કઠિન વ્રતમાં સહાય થવા મને અનુમતિ આપો, આપના સુખદુઃખની મને સાથી બનાવો, ત્યારે જ આપને મારો પરિચય થશે આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છું તે જો પુત્ર અવતરશે તો બાળપણથી જ તેને વીર-શિક્ષણ આપી તેને બીજો અર્જુન બનાવી, એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ, ત્યારે જ મને ઓળખી શકશો, મારા પ્રિયતમ !

આજ તો આપના ચરણે અર્પું છું ચિત્રાંગદા, રાજેન્દ્રનન્દિની

અર્જુન—

પ્રિયે, આજે હું ધન્ય થયો

વિદાયનો શાપ

[કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર લિખિત]

[દેવોની આજ્ઞાથી બૃહસ્પતિપુત્ર કચ દૈત્ય ગુરુ શુક્રાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા શીખવા માટે જાય છે ત્યાં એક હજાર વર્ષ રહે છે તે દરમ્યાન નૃત્યગીતવાદ્યદ્વારા ગુરુકન્યા દેવયાનીનું મનોરંજન કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી તે દેવલોકમાં પાછો ફરે છે દેવયાનીની પાસે વિદાય લેતી વખતનો પ્રસંગ નીચે વર્ણવ્યો છે]

કચ અને દેવયાની

કચ—

આજ્ઞા આપો, દેવયાની સેવક હવે દેવ લોક તરફ પ્રયાણ કરશે આજે ગુરુગૃહવાસ

મારો પૂરો થયો છે મને આશીર્વાદ દો કે જે વિદ્યા શીખ્યો છુ તે ઉજ્જ્વલ રત્ન અંતરમા ચિરકાળ ઝગ્યા કરે—સુમેરુ શિખર ઉપર સૂર્ય ઝગ્યા કરે છે તેમ,—અક્ષય્યકિરણ

દેવયાની—

તારા મનોરથ પૂર્ણ થયા આચાર્ય પાસેથી દુર્લભ વિદ્યા પામ્યો સહસ્ર વર્ષની તારી દુસાધ્ય સાધના આજે સિદ્ધ થઈ છે નથી રહી જતી બીજી કાઈ કામના ? અંતરમા જરા વિચારી તો જો

કચ—

બીજી કાઈ નથી રહી

દેવયાની—

કાઈ નથી ? હજી ફરી એકવાર જોઈ લે હૃદયના તળીઆ સુધી ડૂબકી મારીને તપાસી જો અન્તરના કોઈ ખૂણામા કાઈ વાછના રહી ગઈ હોય, દર્ભના અકુર જેવી, સ્થૂલ દૃષ્ટિને અગોચર, તોય અત્યન્ત તીણી

કચ—

આજે જીવન પરિપૂર્ણ કૃતાર્થ થયુ છે અતરમા ક્યાયે કશી તૃષ્ણા કશી ભૂખ નથી નહી સુલક્ષણે !

દેવયાની—

ત્યારે તો ત્રણે લોકમા તારા જેવો સુખી કોઇ નહિ જા હવે ઇન્દ્રલોકમા તારે કામે, તારે ઉચ્ચ ગિરે યશ લઇને સ્વર્ગલોકમા ચોમેર આનંદ ધ્વનિ થઇ રહેશે મનોહર સૂરે મંગલ શખનાદ થઇ રહેશે સુરાંગનાઓ તારા મસ્તક ઉપર તાજી ચૂંટેલી નન્દનવનની મન્દારમંજરી સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે સ્વર્ગપથે અપ્સરાઓ અને કિન્નરીઓ કલકંઠે આનંદ ધ્વનિ કરશે હાય, વિપ્ર, એકલવાયા વિદેશમા, અતિ કઠોર અધ્યયનમા, તારા દિવસ કેટલા કષ્ટમા વીત્યા હશે ! તને તારા સુખી વતની યાદ અપાવે અને તારા દેશવટાનુ દુ ખ ભૂલાવે એવુ ખરુ જ અહિ કોઇ ન હતુ અમે તો અમારી ગરીબ ઝુપડીમા જે હતુ તે વડે તુ-અતિથિનુ યથાશક્તિ પૂજન કર્યુ છે પણ તેમા તને સ્વર્ગસુખ ક્યાથી સાપડે, અહિ તને ક્યાથી મળે સલૂણુ મુખડુ સુરાંગનાનુ ? સુખલોકમા પહોચ્યા પછી અમારા આતિથ્યની ઉણપ તને ખટકે નહી એટલી આશા કરુ છુ

કચ—

એવુ ના બોલો, આજે મંગલમય હાસ્યે, પ્રસન્ન મુખે દાસને વિદાય દેવી ઘટે

દેવયાની—

હાસ્યે ? હાય સખા, ન હોય આ તારી સ્વર્ગપુરી અહિ તો પુષ્પમાના કીડાની પેઠે તૃષ્ણા અતરમા સદા જાગતી રહે છે વાછિતની આસપાસ વાસના ભમ્યા કરે છે, મુકુલિત કમળની આસપાસ તિરસ્કૃત ભ્રમર વારવાર ભમ્યા કરે તેમ અહિ તો સુખ જવા પછી સૂના હૈયામા સ્મૃતિ એકલી બેસીને લાબા નિસાસા નાખવાની અહિ હસવા આવવા સહેલા નથી જા બાપુ, વૃથા વખત વીતાડયે શુ વળશે દેવો તારી વાટ જુએ છે —

શુ ચાલ્યો ? બે બોલમા બધુ પતી ગયુ ? હજાર વર્ષના સહવાસને અન્તે આવી જ શુ વિદાય આપવાની ના !

કચ—

દેવયાની મારો શો અપરાધ થયો છે ?

દેવયાની—

હાય ! આ રમ્ય વનભૂમિએ સહસ્ર વર્ષ સુધી તને મીઠડી છાયા દીધી છે, પલ્લવનો મર્મરધ્વનિ અને પક્ષીઓના કૂજન સુણાવ્યા છે,— તેને આજે આટલી સહેલાઇથી છોડી જઇશ ? વૃક્ષાની ઘટા જાણે મ્લાન થઇ ગઇ છે, જો આજની વનચ્છાયામા વધારે ગાઢ શોકથી

અંધકાર દેખાય છે, વાયુ કરુણ રુદન કરી રહ્યો છે, સૂકાં પાંદડાં ખરી રહ્યાં છે શું તું માત્ર ચાલ્યો જઇશ, અધર ઉપર હાસ્ય સાથે-નિશાને અન્તે સુખસ્વપ્ન સમો ?

કચ—

દેવયાની, આ વનભુમિને તો હું માતૃભૂમિ ગણું છું અહિં મને નવો જન્મ પ્રાપ્ત થયો-એના પ્રત્યે મારો અનાદર નથી અતિ પ્રેમ સાથે સદાકાળ તેને યાદ કરીશ

દેવયાની—

આ પેલો વડ જેની તળે તું દરરોજ ગાયોના ધણ ચરાવવા મધ્યાર્ન્હના ખરા તાપમાં નિદ્રા લેતો તારી શ્રમિત કાયા ઉપર અતિથિ-વત્સલ વૃક્ષ ખૂબ છાયા ઢાળતું, પલ્લવ વડે ઝન્ ઝન્ થતા મૃદુ સ્વર સાથે વીંજણો નાખી તને મીઠી નિદ્રા લાવતું જજે સખા, પણ થોડી વાર તો આ પરિચિત વૃક્ષ તળે છેલ્લી વાર બેસી તેની શીળી છાયાની વિદાય લઇ લે, ઘડીક રોકા એટલી વારમાં તારા સ્વર્ગમાં કાંઇ આઘુંપાછું નહિં થઈ જાય

કચ—

આ સઘળા ચિરપરિચિત બન્ધુગણ વિદાયને સમયે જાણે નવા નવા લાગે છે. ભાગતા

પ્રિયજનને બાંધી રાખવા માટે સ્નેહની વિહ્વલતાને લીધે, પાથરી ગયા છે સઘળા તેમના નવા બન્ધજાલ, વિસ્તારી ગયા છે તેમની છેલ્લી વિનતિ ડાલની ગયા છે તેમનો અપૂર્વ સૌન્દર્યરાશિ હે વનસ્પતિ ! આશ્રિતજનના બન્ધુ, નમસ્કાર કરૂં છું કેટલાયે પ્રવાસીઓ બેસશે તમારી છાયા તળે, માગ જોવા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ તમારી ગુપ્ત, નીરવ નિર્જન છાયા તળે તૃણાસને બેસીને ભમરાના જેવો મધુરો ગણગણાટ કરતા અધ્યયન કરશે, પ્રાતઃસ્નાન કરી ઋષિબાળકો આવીને તેમના ભીના વલ્કલ તમારી ડાળીઓ ઉપર સુકવશે, ગોવાળોના ટોળા મધ્યાન્હે ખેલશે, ત્યારે તેઓની મધ્ય આ પુરાણો બન્ધુ જાણે સ્મૃતિરૂપે વિરાજશે

દેવયાની—

અને ભૂલીશ મા અમારી હોમધેનુને સ્વર્ગસુધાનુ પાન કરી ગર્વમા તેને વિસારીશ મા પુણ્ય ગાયના પય પીધા છે

કચ—

એ તે કેમ બનશે ? સુધાથીએ વિશેષ સુધામય તેના દૂધ, તે ધેનુને દેખતાની સાથે પાપનો નાશ થાય છે એવી છે તે માતૃરૂપ

શાંતિસ્વરૂપ, શુભ્રવર્ણી પયસ્વિની તેની સેવા કરવામાં નથી ભાન રહ્યું મને ભૂખનું, તરસનું કે થાકનું ગાઢ વનમાં, હરિયાળીવાળી નદીને તીરે તેની સગાથે ઘણા દિવસ હું ફર્યો છું તટના ઢાળાવ ઉપરનું સુંવાળું કૂણું ઢગલે ઢગલા ઘાસ મરજીમાં આવે તેટલું ધરાઈને ચર્યા પછી ઝાડની છાયા મળે એટલે આળસથી ભારે થયલા શરીરે તૃણભૂમિ ઉપર પડી પડી આખો દિવસ તે વાગોળતી વચમાં વચમાં પોતાના વિશાળ નયને, ઉપકારભરી શાન્ત દૃષ્ટિએ ગાઢસ્નેહ ચક્ષુથી મારૂં શરીર તે ચાટતી કદી નહિ ભૂલું હું તે દૃષ્ટિ–સ્નેહભરી, અચંચલ, અને તેની કાયા–પરિપુષ્ટ, શુભ્ર, લીસી, સુંવાળી

દેવયાની—

અને અમારી કલકલતી વેણુમતી નદીને પણ ભૂલીશ મા

કચ—

તેને કેમ ભૂલું ?

તે વેણુમતી તો કેટલીએ કુસુમિત કુંજોમાં થતી, મધુર કંઠે આનંદના મીઠા ગીતડાં વહેતી, ગ્રામ્ય ગૌરી જેવી સદા ત્વરિતગતિ, સદા શુભવતી, વિદેશનિવાસની મારી સાથી રહી છે

દેવયાની—

હાય બંધુ, આ વિદેશવાસમાં બીજી પણ કોઈ સહચરી તારી સાથે હતી ? તારૂં પર-ઘર વાસનું દુઃખ ભૂલાવવાની રાતદિન તે ચિંતામાં રહેતી ?—હાય કેવી મિથ્યા આશા !

કચ—

તેનું નામ તો જીવન સાથે ગુંથાઈ ગયું છે

દેવયાની—

કિશોર બ્રાહ્મણ રૂપે તું પ્રથમ અહીં આવેલો તે મને યાદ આવે છે-તરુણ અરુણ જેવું, ગૌરવર્ણું, સ્નિગ્ધ તેજઢાળ્યું તારૂં રૂપ, ચંદન-ચર્ચિત તારૂં ભાલ, કણ્ઠે પુષ્પમાલ, તારૂં પીતામ્બર, તારા અધર ઉપર, નયનમાં રમતું પ્રસન્ન સરળ હાસ્ય ત્યાં પુષ્પવનમાં તું આવીને ઉભો હતો

કચ—

તું તરત સ્નાન કરીને લાંબા ભીના છૂટા કેશે, ધોયેલા ધોળા વસ્ત્રવાળી, તેજમાં નહાયેલી મૂર્તિમતી ઉષા જેવી, એકલી, હાથમાં છાબ લઈને પૂજાને માટે તાજાં ફુલ ચુંટતી હતી વિનતિ કરી મેં તને કહેલું, "આ શ્રમ તમને છાજતો નથી રજા આપો, દેવી પુષ્પ ચુંટી આપું"

દેવયાની—

મે આશ્ચર્ય સાથે તેજ ક્ષણે તારૂ નામઠામ પૂછેલુ વિનયથી તે કહેલુ, હા આવ્યો છુ તારે બારણે, તારા પિતાની પાસે શિષ્ય થવા હું બૃહસ્પતિનો પુત્ર

કચ—

મારા મનમા શકા હતી કે રખેને દાનવના ગુરુ સ્વર્ગના બ્રાહ્મણને પાછો તો ન કહાડે'

દેવયાની—

હુ તેમની પાસે જઈ હસીને બોલેલી, "પિતા એક ભિક્ષા છે આપના ચરણમા" સ્નેહથી પાસે બેસાડી, માથે હાથ ફેરવી શાન્ત મૃદુ વચને તેમણે કહેલુ, "તને અદેય એવુ કાઈ નથી" મે કહેલુ, "બૃહસ્પતિ પુત્ર આપને બારણે આવ્યા છે, તેમને આપ શિષ્ય કરી રાખો એ પ્રાર્થના છે"—આજે તેને કેટલાયે વર્ષો થઇ ગયા, પણ જાણે એમ લાગે છે કે એ દિવસ ગઇ કાલેજ ગયો

કચ—

ઇર્ષાને લીધે દૈત્યોએ ત્રણ વાર મારો વધ કર્યો હતો પણ તે દેવીએ દયા કરીને ત્રણે વખત મને સજીવન કર્યો એ વાત તો મારા હૃદયમા સદા માટે કૃતજ્ઞતા સજીવન રાખશે

દેવયાની—

કૃતજ્ઞતા ! એ ભૂલી જાય તો મને કશુ દુ:ખ ન રહે જે ઉપકાર મે કર્યો હતો તે ભસ્મ થઈ જાઓ— હુ દાનનો બદલો ઇચ્છતી નથી મનમા કાંઈ સુખની સ્મૃતિ નથી ? જો આનન્દના ગાન કોઈ વાર અતર અને બહાર ગાઈ રહ્યા હોય, જો કોઈ સન્ધ્યાને સમયે વેણુમતીને તીરે અધ્યયન અવસરે પુંપવનમા બેસીને મનમા અપૂર્વ રોમાચ અનુભવ્યો હોય, જો ફુલના સૌરભ સમા હૃદયના ઉચ્છ્વાસથી સધ્યા સમયનુ આકાશ અને ફુટતુ નિકુજતલ ભરાઈ ગયુ હોય, તો એ સુખકથા મનમા રાખજે દૂર જવા દો કૃતજ્ઞતા હે સખા અહી કોઈએ એવુ ગાન ગાયુ હોય કે જેના ધ્વનિએ તારા અભ્યાસમા આનદમય વિક્ષેપ પહોચાડવાનુ તને યાદ આવે, કોઈએ એવા વસ્ત્ર પહેર્યા હોય જેને જોઈ તારા મનમા પ્રશસાની વાણી પ્રગટી હોય અને સતુષ્ટ, પ્રસન્ન નયને વિચાર્યુ હોય કે આજે આ સુદર દેખાય છે, તો એ વાત અવકાશને સમયે સુખસ્વર્ગધામમા સભારજે આ વન ઉપર દશે દિશાએ આષાઢની નીલ જટા અને શ્યામસ્નિગ્ધ વર્ષાની નવઘનઘટા ઉતરી આવી હતી, અને સતત વૃષ્ટિને લીધે

તારા દિવસોએ સતત કલ્પનાઓથી હૃદય પ્રીતિ થયું હતું ? કેટલી વાર એકાએક વસન્તના આશા-બન્ધનહીન ઉન્માદના હિલ્લોલમાં હીંચતો યૌવનઉન્માદ પ્રકટ્યો હતો અને સંગીતમુખર તે આલિંગનપ્રવાહે વના પત્ર, પુષ્પ, વનવનાન્તરમાં વ્યાપ્ત થઈ તેની નહરિએ લહરિએ આનન્દના કંપતા પ્રકટ્યા હતા ? એક વાર નિશાનીને કેટલી ઉષા કેટલી જ્યોત્સના કેટલી અન્ધકારભરી પુષ્પ-સુગન્ધ વન અમાવાસ્યાઓ આ વનમાં તારા જીવનની અંદર સુખમાં અને દુઃખમાં મળી ગઈ છે ? અને તેની અંદર આવા પ્રાતઃકાળ આવા સંધ્યાકાળ, આવી મુગ્ધ રાત્રિ આવા હૃદયના પ્રેમ આવાં સુખ, આવાં દુઃખ એ બધાંનું નથી તન એવું કંઈ ન હતાં તેની છબિ ચિત્રવિચિત્ર નિરંતર તારા મનમાં અંકાવતી ગઈ ? માત્ર ઉપકારની જ તને સ્મૃતિ રહેશે ? સૌન્દર્યની નહિ, પ્રીતિની નહિ બીજા કશાની નહિ !

કચ—

સ્મૃતિપટ પર બીજું ગૂંથાયલું છે તે પ્રકટ થાય તેવું નથી, સખી અન્તરની અંદર જે રક્ત બનીને વહે છે તેને હું બહાર કેમ દેખાડી શકું ?

દેવયાની—

જાણું છુ, સખા મારા હૃદયના પ્રકાશમા તારા હૃદયનો ચમત્કાર કેટલીયે વાર જોયો છે, જાણે ફક્ત નયનના એક પલકારામા તેથી જ આજે કરે છે આટલી ધૃષ્ટતા આ રમણી ત્યારે તુ રહી જાને, રહી જાને, શુ જાય છે ? યશના ગૌરવમા સુખ નથી આ વેણુમતી-તીરે આપણે બે, બીજુ બધુ ભૂલી, આપણા વિશ્રબ્ધ, મુગ્ધ હૈયા આ નિર્જન વનચ્છાયા સાથે મેળવી દઇ, અભિનવ સ્વર્ગલોક રચીશુ સખા સમજી ગઇ છુ હુ તારૂ અન્તર

કચ—

નહિ, નહિ, દેવયાની

દેવયાની—

નહિ ? જવા દે તારૂ જૂઠાણુ ! તારૂ હૈયુ શુ મે જોઇ લીધુ નથી ? તુ જાણતો નથી શુ કે પ્રેમ અન્તર્યામી છે ? ખીલેલુ પુષ્પ પલ્લવમા ઢંકાઇ રહે પણ તેની વાસ તે ક્યા છુપાવશે ? કેટલીયે વાર જ્યારે તે મુખ ઉંચુ કર્યું છે, મારી તરફ જોયુ છે મારો કંઠસ્વર સાંભળ્યો છે ત્યારે રોમેરોમમા તારૂ હૈયુ હલમલી ઉઠયુ છે—હીરો અને તેનો પ્રકાશ બધે ઝગી ઉઠે તેમ તે શુ મે જોયુ નથી ? મિત્ર

હવે તુ મારી આગળ બન્દી થઇ પડયો છે એ બંધન તોડવાનુ નથી તારૂ મજાુ દૈન્ય હવે તારો ઇન્દ્ર નથી

કચ—

શુચિસ્મિતે, સહસ્ર વર્ષ સુધી આ દૈત્યપુરીમા મે સાધના કરી છે તે શુ આ માટે ?

દેવયાની—

કેમ નહિ ? શુ વિદ્યાને માટે જ માત્ર લોકો દુનિયામા કષ્ટ વેઠે છે ? રમણીને માટે કોઇ નરે મહાતપ કર્યું નથી ? પત્નીવર માગવા માટે તપતીની આશાએ નથી કર્યું શુ મવગણે પ્રખર સૂર્ય સામે આકાશમા જોઇ રહેવાનુ કઠોર અનાહાર વ્રત ? હાય વિદ્યા જ માત્ર દુર્લભ ? અને પ્રેમ શુ આટલો સુલભ ? સહસ્ર વર્ષ સુધી તે સાધના કરી છે તે શા ધનને માટે તે તુ પોતે જ જાણતો એક તરફ વિદ્યા, એક તરફ હું—કોઇ વાર મને કોઇ વાર તેને તે સોત્સુક નિરખી છે અને યત્નપૂર્વક શુભ આરાધનમા તારૂ મન ડામાડોળ થયુ છે આજ અમે બંને એકે દિવસે સ્વીકારને અર્થે આવ્યા છીએ બેમાથી જે જોઇએ તે પસંદ કરી લે, સખા તુ કદી સરલ સાહસથી બોલશે, "નથી વિદ્યામા સુખ, નથી યશમા

સુખ દેવયાની મૂર્તિમાન સિદ્ધિ તુ જ માત્ર છે, તને જ કરૂ છુ પસદ,"—તો એમા કાઇ ક્ષતિ નથી કાઇ લજ્જા નથી રમણીનુ મન પણ, સખા છે સહસ્ર વર્ષો ની સાધનાનુ ધન

કચ—

પ્રતિજ્ઞા લીધી છે દેવોની સમક્ષ, હે શુભે, કે સ જીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી દેવલોકમા પાછો ફરીશ તેથી જ અહી આવ્યો છુ એ પ્રતિજ્ઞા નિરતર મારા મનમા જાગ્રત રહી છે તે મારી પ્રતિજ્ઞા આજ પૂર્ણ થઇ છે આટલા સમય પછી આ જીવન કૃતાર્થ થયુ છે આજે કાઇ સ્વાર્થની કામના રહી નથી

દેવયાની—

જા જા જુઠ્ઠા ! માત્ર તે વિદ્યાને જ ઇચ્છી હતી ? ગુરુગૃહે આવીને શુ માત્ર વિદ્યાથી તરીકે જ તુ રહ્યો હતો ? રાતદિવસ શાસ્ત્રગ્રન્થમા દૃષ્ટિ રાખી, કેવળ અધ્યયનમા લીન રહ્યો હતો ? બીજી સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિ ઉદાસીન રહ્યો હતો ? તો પછી અધ્યયનશાળા છોડીને, વનવનાન્તરે ફરીને, પુષ્પ ગૂથી માળા બનાવી સહાસ્ય પ્રફુલ્લ વદને શુ કામ આ વિદ્યાહીણીને આણી આપતો ? એ તારૂ કઠોર વ્રત કે ? એ તારા વિદ્યાર્થી-ના ચાળા કે ? પ્રભાતે અધ્યયનમા હોય

ત્યારે, હું હાથમાં ખાલી ગાગ લઈ, આવીને હસતી ઊભી રહેતી ત્યારે તું શું કામ પુસ્તક છોડીને ઊઠી આવતો અને ઝાડપાલીના ખીલેલા પુષ્પોથી મારું પૂજન કરતો ? સાંજને વખતે હું ઝાડના કયારાને પાણી પાતી ત્યારે મને થાકેલી જોઈ શું કામ દયા લાવીને પાણી લાવી આપતો ? શું કામ તારો પાઠ છોડીને મારા હરણશિશુઓનું તું પાલન કરતો ? સ્વર્ગમાંથી જે સંગીત શીખી લાવેલો હતો તે શું કામ મને સુણાવતો—સન્ધ્યા જ્યારે શાન્તિમાં, સ્નેહે ઢળેલા નયનોની સ્નિગ્ધ છાયાવાળો દીર્ઘ પલ્લવના જેવો અંધકાર નદીતીરે ઢાળતી ત્યારે ? વિદ્યા લેવા આવીને મારું હૃદય શું કામ હરી લીધું સ્વર્ગની ચાતુરીજાળ ? હવે મને ખબર પડે છે કે મને વશ કરીને મારા પિતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા તું ચાહતો હતો,—અને હવે કૃતકાર્ય થઈને જવું છે બ્રાહ્મણ, મને થોડી કૃતજ્ઞતા આપીને,—રાજદ્વારે મનોરથ પૂરા થાય એટલે ગરજુ માણસ પ્રતિહારીના હાથમાં આનંદથી બે ચાર મુદ્રા આપીને જાય તેમ !

કચ—

અરે, માનિનિ ! સાચી વાત સાંભળ્યે તને શું સુખ થનાર છે ? ધર્મ સાક્ષી છે, હું ઠગ-

બાજી કરતો નથી અકપટ હૃદયે આનન્દિત મને તારો સંતોષ સાધ્યો છે તારી સેવા કરતા કાઇ દોષ થયો હશે તો તેની સજા હવે મને વિધિએ દઇ દીધી છે મારા મનમા હતુ કે એ વાત કદી નહિ કહુ બોલ, એ વાત જાણ્યે શુ થશે, જે વાત સાથે ત્રિભુવનમા કોઇને લેવાદેવા નથી, જે માત્ર કેવળ મારી પોતાની-જ વાત છે? હુ તને ચાહુ છુ કે નહિ એ ચર્ચાનુ આજે શુ પ્રયોજન છે? મારૂ જે કાર્ય છે તે હુ સાધીશ સ્વર્ગ હવે મને સ્વર્ગ જેવુ નહિ લાગે, દૂર જ ગલમા મારૂ મન ઘવા-યલા હરણની માફક ફટકી મરશે, મા ! દાઝેલા અત કરણમા, સહુ કાર્યની અ ન્ડર ચિરતૃષ્ણા જાગૃત રહેશે—છતા તે સુખશન્ય સ્વર્ગધામમા ગયે જ છૂટકો છે આ મ જીવની વિદ્યા સહુ દેવને અર્પણ કરીને, તેમને નૂતન દેવત્વ આપીશ ત્યારે જ મારુ જીવન સાર્થક થશે મારૂ સુખ તે પહેલા હુ નથી વિચારવાનો ક્ષમા કર મને, દેવયાની, મારો અપરાધ ક્ષમા કર

દેવયાની —

ક્ષમા ક્યાથી મારામા હોય ! તે આ નારીના હૈયાને વજ્રથીએ કઠોર કરી મૂક્યુ છે, હે બ્રાહ્મણ ! તુ ચલ્યો જઇશ સ્વર્ગલોક-

મા, ગૌરવ સાથે,–પોતાના કર્તવ્યના આનંદમા સહુ દુખશોકને પરાસ્ત કરી પણ મારે કયુ કર્તવ્ય છે, મારે કયુ વ્રત છે ! માગ આ અભાગી નિષ્ફળ જીવનમા શુ રહ્યુ હવે ? મારે શાનુ ગૌરવ ? આજ વનમા શિર નીચુ ઘાલી, નિ સગ, એકલી, લક્ષ્યહીણી બેસી રહીશ હુ જ્યા જ્યા આખ ફરવીશ ત્યા ત્યા સહસ્ર સ્મૃતિના નિષ્ઠુર કાટા મને વીંધશે લજ્જા છાતી નીચે છૂપાઇ રહીને મને વારવાર અતિ ઝેરી ડખ દેશે ધિક્ ધિક્, ક્યાથી તુ આવ્યો ? અલ્યા નિ સ્પૃહ પથિક મારા જીવનની વનરછાયા તળે બેસી બે ઘડી વીતાડવાને બહાને, જીવન-ના સુખો-ફૂલની માફક એક એક ચુટીને એક સૂત્ર વડે માળામા ગૂથ્યા જતી વેળા તે માળા ગળે નાખવાને બદલે, અતિશય તિરસ્કાર-થી તે સૂક્ષ્મ સૂત્રને તોડી નાખી એ માળાને છિન્નભિન્ન કરી આ પ્રાણનો સમસ્ત મહિમા ધૂળમા રોળ્યો તને આ મારો શાપ છે—જે વિદ્યાની ખાતર મારી તુ અવગણના કરે છે, તે વિદ્યા તને પૂરી વશ વર્તશે નહિ,–તુ માત્ર તેનો ભારવાહી થઈ રહીશ, ભોગવી શકશે નહિ, શીખવી શકશે, તેનો ઉપયોગ કરી શકશે નહિ

કચ—

હુ વર આપુ છુ, દેવી, તુ સુખી થજે
મારે ગૌરવમા બધો શોક ભુલી જજે—